

บทที่ ๔

ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขตามพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา

เมื่อได้แบ่งความสุขออกเป็นระดับต่าง ๆ กันแล้ว พุทธปรัชญาก็ได้เสนอปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขไว้ด้วย ปฏิบัติดังกล่าวอาจแบ่งได้เป็นสองแบบ แบบหนึ่งใช้ระดับของบุคคลเป็นเกณฑ์ในการแบ่งคือ แบ่งเป็นปฏิบัติสำหรับฆราวาส และปฏิบัติสำหรับบรรพชิต ส่วนอีกแบบหนึ่งใช้ระดับความสุขเป็นเกณฑ์ในการแบ่ง คือแบ่งเป็นปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุข ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงฉานสุขและปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุข

การที่พุทธปรัชญาเสนอปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขก็เพื่อประโยชน์แก่บุคคลผู้ดำเนินตามปฏิบัติจะพึงได้รับ ประโยชน์ดังกล่าวแบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ^๑

๑. ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ได้แก่ ประโยชน์ขั้นต้นที่บุคคลจะพึงได้รับ ประโยชน์ขั้นต้นในที่นี้หมายถึงความสุขที่บุคคลจะพึงได้รับ ในชีวิตนี้หรือภพนี้
๒. สัมปรายิกัตถประโยชน์ ได้แก่ ประโยชน์ขั้นสูง อันหมายถึงความสุขที่บุคคลจะพึงได้รับในชีวิตหน้าหรือภพหน้า
๓. ปรมัตถประโยชน์ ได้แก่ ประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน

ลำดับต่อไปคือการกล่าวถึงการแบ่งปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขแบบที่หนึ่ง คือแบ่งตามระดับของบุคคล เนื่องจากบุคคลมีระดับต่าง ๆ กัน ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขจึงมีแตกต่างกันออกไป เช่น ฆราวาสมีปฏิบัติอย่างหนึ่ง บรรพชิต (นักบวช) ก็มีปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง แม้บุคคลระดับเดียวกันดำเนินปฏิบัติเดียวกัน แต่ได้รับความสุขแตกต่างกันก็มี เช่น บุคคลที่ดำเนินปฏิบัติจนบรรลุโสดาปัตติผลเป็นพระโสดาบัน แต่พระโสดาบันแบ่งออกเป็นสามประเภท และในแต่ละประเภทก็ได้รับความสุขลดหลั่นแตกต่างกันออกไป ดังนี้ เป็นต้น

^๑ สุต. ขุ. จ. ๓๐/๗๕๕/๓๕๗.

เนื่องจากพุทธปรัชญายอมรับเรื่องคุณสมบัติและฐานะของปัจเจกชนและยอมรับฐานะของสังคมด้วย ปฏิบัติจึงแบ่งเป็นปฏิบัติเพื่อตัวเองและปฏิบัติเพื่อสังคม ปฏิบัติเพื่อตัวเองสำหรับฆราวาสเช่น ต้องมีฆราวาสธรรม ต้องเว้นจากอบายมุขและทำตามปฏิบัติเพื่อได้รับความสุขตามแบบฆราวาส แต่ขณะเดียวกันก็ต้องติดต่อกับสังคมและสภาพแวดล้อมด้วย แม้ที่พุทธปรัชญาได้วางหลักไว้ให้ปฏิบัติด้วยเช่น เรื่อง ทศกและทศศีลราชธรรม สำหรับทศศีลราชธรรมนั้น แม้จะเป็นธรรมที่แสดงแก่พระราชาก็สามารถนำมาใช้กับผู้นับถือทั่ว ๆ ไปได้ เพราะเป็นการสอนให้ผู้นับถือประพฤติศีลนั้นเอง

ด้วยเหตุนี้ ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขเมื่อแบ่งตามระดับของบุคคลจึงแบ่ง เป็นปฏิบัติสำหรับฆราวาส และปฏิบัติสำหรับบรรพชิต ดังนี้

๔.๑ ปฏิบัติสำหรับฆราวาส

ฆราวาสให้แก่ บุคคลประเภทอาคारीยะ หมายถึงผู้ครองเรือน ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขของฆราวาส ส่วนใหญ่จะอยู่ในระดับความสุข มีฆราวาสส่วนน้อยที่ดำเนินปฏิบัติระดับนิพพานสุข ทั้งนี้เพราะชีวิตของบุคคลผู้ครองเรือนนั้น เป็นชีวิตที่ต้องมีการครอบครองกรรมสิทธิ์ เช่น ที่อยู่อาศัย ทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ มีครอบครัว มีการเลี้ยงดูครอบครัว มีการประกอบกิจการงานเพื่อเลี้ยงชีพตนเองและครอบครัวอันถือเป็นหน้าที่ของบุคคลผู้ครองเรือน ดังนั้นเวลาส่วนใหญ่ของฆราวาสจึงหมดไปกับการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขของฆราวาสส่วนใหญ่อยู่ในระดับความสุข แต่ก็ยังมีฆราวาสบางท่านที่สามารถปลีกเวลาเพื่อดำเนินปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขในระดับที่สูงกว่าความสุข เช่น นางวิสาขา ผู้มีชีวิตอยู่ในสมัยพุทธกาล แม้จะดำเนินชีวิตอย่างฆราวาส แต่ก็สามารถปฏิบัติธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผล เป็นอริยบุคคลชั้นพระโสดาบัน

ดังนั้น ฆราวาสจึงมีทั้งที่เป็นปุถุชนและอริยบุคคล แต่มีข้อที่น่าสังเกตคือฆราวาสที่เป็นอริยบุคคลนั้นจะเป็นได้ ๓ ชั้นคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ส่วนฆราวาสที่บรรลุอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์แล้วจะต้องบวช เช่น พระยสกุณบุตร เป็นต้น ทั้งนี้เพราะอรหัตตผลเป็นคุณธรรมขั้นสูงสุด ควรแก่เพศของบรรพชิตอย่างเดียว ไม่มีในเพศฆราวาส แม้จะบรรลุธรรมขั้นสูงสุดนี้ในเพศฆราวาส ก็ต้องรับบวช ถ้ายังอยู่เป็นฆราวาสจักต้องประณีตพิพพาน เนื่องจากความอาภีรรมณ์

วังก็ยกด้วยสภาพแห่งเพศเดิมนั้น^๑

๔.๒ ปฏิปทาสำหรับบรรพชิต บรรพชิตได้แก่ บุคคลประเภทอนาคาริยะ คือผู้ที่สละชีวิต การครองเรือนมาดำเนินชีวิตแบบนักบวช จุดประสงค์ของการบวชนั้น มีแตกต่างกันออกไป เช่น บางคนบวชเพื่อที่จะได้ไม่ต้องทำการงาน บางคนบวชหวังไปสวรรค์ บางคนบวชเพราะปรารถนา พรหมโลก สำหรับผู้ที่บวชเพื่อหวังความสุขสูงสุดคือพระนิพพานนั้น ย่อมมองเห็นแจ่มแจ้งว่าชีวิตนักบวช เป็นชีวิตที่ประเสริฐและเห็นว่า "ฆราวาสเป็นที่คับแคบเป็นทางไหลมาแห่งธุลีคือกิเลส การบรรพชา เป็นโอกาสว่าง ก็การบรรพชาคือพรหมจรรย์นี้ อันคนผู้ครองเรือนจะประพฤดีให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ โดยส่วนตัวดุจสังข์ที่เขาขัดดีแล้วนั้น ไม่อาจทำได้โดยง่าย"^๒ จึงสละ เพศฆราวาสมาถือเพศ บรรพชิต

เมื่อบุคคลบวชด้วยมีจุดประสงค์ต่าง ๆ กัน บรรพชิตจึงมี ๒ ประเภท คือ บรรพชิต ที่ยังเป็นปุถุชน ได้แก่ บรรพชิตที่ไม่ได้บรรลุธรรมผลในขั้นที่จะทำให้เป็นอริยบุคคล และบรรพชิตที่เป็นอริยบุคคลได้แก่ บรรพชิตที่บรรลุธรรมผลเป็นอริยบุคคลแล้ว เช่น เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ เป็นต้น

ปฏิปทาสำหรับบรรพชิตนั้น แตกต่างไปจากปฏิปทาสำหรับฆราวาส เพราะบรรพชิต มีข้อวัตร ปฏิบัติที่แตกต่างไปจากฆราวาส เช่น ต้องเป็นผู้สำรวมในพระปาติโมกข์^๓ ดังพุทธทศนัจว่า "เธอนั้น ครั้นบวชแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นผู้สำรวมในปาติโมกข์สังวร สมบูรณ์ด้วยมรรยาทและที่เป็นที่เฝ้าไป มีปรกติเห็นเป็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย"^๔ นอกจากนี้ บรรพชิตต้องมีธรรมที่เรียกว่าอภิณฑปัจจเวกขณะธรรม หมายถึงธรรมที่บรรพชิตพึงพิจารณาเนื่อง ๆ ๑๐ ประการ คือ^๕

^๑พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์ (ไชยา : โรงพิมพ์ธรรมทาน, ๒๔๔๕), หน้า ๑๒๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔. ปาติโมกข์ในที่นี้หมายถึงศีลสำหรับภิกษุ ๒๒๗ ข้อ.

^๔สุต. ที. ส. ๔/๘๓/๔๘.

^๕สุต. อัง. ทสก. ๒๔/๔๔/๔๑.

๑. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราเป็นผู้มีเพศต่างจากคฤหัสถ์ คือ ในทางสรีระ เป็นผู้ปลงผมและหนวดแล้ว และในทางบริขารคือเครื่องใช้ เพราะแต่ก่อนครั้งเป็นคฤหัสถ์ เคยใช้ผ้าดี ๆ รับประทานอาหารรสเลิศในภาชนะเงินทอง เป็นต้น ครั้นบวชแล้วก็นั่งห่มผ้าข้อมผาด ฉันทอาหารคอกเกล้าในบาตรเหล็กบาตรดิน บูชญาต่างเตียง เป็นต้น

*หมายเหตุ คฤหัสถ์ในที่นี้หมายถึงผู้ครองเรือนเช่นเดียวกับฆราวาส

๒. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น คือ ต้องอาศัยผู้อื่น เช่นต้องนิคมบาตรอาหารมาเลี้ยงชีพ เป็นต้น

๓. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า อากัปกริยาอย่างอื่นอันเราควรทำมีอยู่คือ เราควรทำอากัป(กิริยามารยาท)ที่ต่างจากของคฤหัสถ์ เช่น มีอินทรีย์สงบ ก้าวเดินสม่ำเสมอ เป็นต้น

๔. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราย่อมดีเทียบตนเองได้โดยศีลหรือไม่

๕. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญูชน พิจารณาแล้วดีเทียบเราได้โดยศีลหรือไม่

๖. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น

๗. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมใดดีหรือชั่วก็ตาม เราจักต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

๘. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า บัดนี้เราทำอะไรอยู่

๙. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราย่อมยินดีในเรือนว่างเปล่าหรือไม่

๑๐. บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า ฉันทสละวิเศษอันสามารถกำจัดกิเลส เป็นอริยะคืออุตริมุสธธรรม อันเราได้บรรลุแล้วมีอยู่หรือหนอ ที่เป็นเหตุให้เราได้บรรลุแล้วมีอยู่หรือหนอ ที่เป็นเหตุให้เราผู้อื่นเพื่อนพรหมจารีย์ถามแล้วจักไม่เป็นผู้เก้อเขินในกาลภายหลัง

จะเห็นได้ว่าปฏิบัติเพื่อ เข้าถึงความสุขของฆราวาสกับบรรพชิตจะแตกต่างกัน กล่าวคือ ฆราวาสมีปฏิบัติแบบหนึ่ง บรรพชิตมีปฏิบัติอีกแบบหนึ่ง แต่ในบางครั้งก็มีปฏิบัติเหมือนกัน เช่น ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงฉันทสุขและนิพพานสุข ฆราวาสและบรรพชิตสามารถดำเนินปฏิบัติเดียวกันได้ แต่บรรพชิตมีข้อได้เปรียบกว่าฆราวาสในแง่ที่การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างง่าย ๆ ไม่มีความต้องการ

ในทางวัตถุมากเหมือนการดำเนินชีวิตแบบฆราวาส บรรพชิตจึงมีเวลาและโอกาสที่จะปฏิบัติธรรม เพื่อเข้าถึงความสุขในระดับสูง ได้มากกว่าฆราวาส

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ปรารถนามรรคผลขั้นต่ำกว่าอรหัตตผลนั้นจะถือเพศฆราวาสก็ได้ หรือถือเพศบรรพชิตก็ได้ แม้ว่าการถือเพศบรรพชิตเป็นการช่วยให้ได้บรรลุมรรคผลเร็วหรือง่าย เข้า ก็จริง แต่ฆราวาสก็อาจบรรลุมรรคผลนั้นได้ ดังจะเห็นตัวอย่างของบุคคลในสมัยพุทธกาลเป็น จำนวนมากที่ถือเพศฆราวาส แต่สามารถบรรลุธรรมขั้นสูงเป็นพระอริยบุคคลได้ เช่น ข่านั่นหม้อชื่อ ขนุกัการะ มีความศรัทธาอยากบวชในพุทธศาสนา แต่ไม่สามารถบวชได้ เพราะต้องเลี้ยงดูบิดามารดา ซึ่งตาบอด แต่กระนั้นก็ได้ปฏิบัติธรรมจนบรรลุอนาคามีผลเป็นพระอนาคามี เพราะโอรมภาคิย สัญโยชน ทำประการหมดสิ้นไป^๑

จะเห็นได้ว่าปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุข เมื่อแบ่งตามระดับของบุคคล สามารถแบ่งได้ เป็นปฏิบัติสำหรับฆราวาส และปฏิบัติสำหรับบรรพชิต ดังที่ได้กล่าวข้างต้น

การแบ่งอีกแบบหนึ่งโดยใช้ระดับของความสุข เป็นเกณฑ์ในการแบ่งนั้น แบ่งออกได้ ๓ อย่าง คือ ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงกามสุข ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงฉานสุข และปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุข ซึ่งจะได้ นำมากล่าวตามลำดับ ดังนี้

๔.๓ ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงกามสุข

ผู้ที่ดำเนินปฏิบัติในระดับกามสุขได้แก่ ฆราวาสที่เป็นปุถุชนและฆราวาสที่เป็น อริยบุคคลขั้นต้น ๆ คือ พระโสดาบัน และพระสกทาคามี การที่กล่าวว่าพระโสดาบันและพระสกทาคามี ยังดำเนินปฏิบัติระดับกามสุขก็เพราะอริยบุคคลดังกล่าวยังอาจมีครอบครัวได้เช่นเดียวกับปุถุชน

ในการแสดงปฏิบัติเพื่อเข้าถึงกามสุขนั้น พุทธปรัชญาได้วางแนวทางไว้อย่างกว้าง ขวาง หลายแง่หลายมุม โดยเริ่มตั้งแต่การกล่าวถึงสุขของคฤหัสถ์ ๔ อย่าง ที่เรียกว่ากามโภคีสสุข หรือ คิหิสุข^๒ อันหมายถึงสุขของชาวบ้าน สุขที่ชาวบ้านควรพยายามเข้าถึงให้ได้สม่ำเสมอ หรือสุข อันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนควรมีได้แก่

^๑ สุต. ม. ม. ๑๓/๔๑๗/๓๒๑.

^๒ ดูประกอบใน พระราชวรมณี (ประมุข ญุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๑๑๑.

- ๑. สุขเกิดแต่ความมีทรัพย์ คือความภูมิใจ เอิบอิ่มใจ ว่าคนมีโภคทรัพย์ที่ได้มาด้วย น้ำพักน้ำแรง ความขยันหมั่นเพียรของตนและโดยชอบธรรม
 - ๒. สุขเกิดแต่การจ่ายทรัพย์บริโภค คือความภูมิใจ เอิบอิ่มใจ ว่าคนได้ใช้ทรัพย์ที่ได้มา โดยชอบนั้นเลี้ยงชีพ เลี้ยงผู้ควรเลี้ยงและบำเพ็ญประโยชน์
 - ๓. สุขเกิดแต่ความไม่เป็นหนี้ คือความภูมิใจ เอิบอิ่มใจ ว่าตนเป็นไท ไม่มีหนี้สินติด ค้างใคร
 - ๔. สุขเกิดแต่การประกอบกิจการงานที่ปราศจากโทษคือความภูมิใจ เอิบอิ่มใจ ว่าตนมีความ ประพฤติสุจริต ไม่บกพร่องเสียหาย ใครๆ ดิเคียดไม่ได้ ทั้งทางกาย วาจา และทางใจ
- ในบรรดาสุข ๔ อย่างนี้ สุขเกิดแต่การประกอบกิจการงานที่ปราศจากโทษมีค่ามากที่สุด ดังปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อันนนาถสูตร ว่า

นรชนผู้มีขันจะตาย เป็นสภาพ รู้ความไม่เป็นที่ว่าเป็นสุขแล้วพึงระลึกถึงสุขเกิดแต่ความมี ทรัพย์ เมื่อใช้สอยโภคะเป็นสุขอยู่ ย่อมเห็นแจ้งด้วยปัญญา ผู้มีเมธาดีเมื่อเห็นแจ้งย่อมรู้ส่วน ทั้งสองว่าสุข แม้ทั้ง ๓ อย่างนี้ ไม่ถึงเสียวที่ ๑๖ อันจำแนกแล้ว ๑๖ ครั้ง ของสุขเกิดแต่การ ประกอบกิจการงานที่ปราศจากโทษ

เมื่อได้แสดงสุขของคฤหัสถ์ ๔ อย่าง อันได้แก่สุขเกิดแต่ความมีทรัพย์เป็นต้นแล้ว พุทธ ประชวยยังได้กล่าวถึงประโยชน์ ๕ ประการที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์ ที่เรียกว่า โภคอาหิยะ ๕ คือ

- ๑. เลี้ยงตัว มารดาบิดา บุตรภรรยา และคนในปกครองทั้งหลายให้เป็นสุข
- ๒. บำรุงมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานให้เป็นสุข
- ๓. ใช้ป้องกันภัยอันตราย
- ๔. ทำพิธี ๔ อย่างคือ ญาติพิธี(สงเคราะห์ญาติ) อหิพิธี(ต้อนรับแขก) ปุพฺพเปตฺตพิธี(ทำ บุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ) ราชพิธี (บำรุงราชการด้วยการเสวยภาณีอากร) เทวดาพิธี(ถวายเทวดาคือ สักการะบำรุงหรือทำบุญอุทิศสิ่งทีเคารพบูชาตามความเชื่อถือ)
- ๕. อุปถัมภ์บำรุงสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤดีดี ประพฤติชอบ

๑ สุต. อัง. จตุกก. ๒๑/๖๒/๗๔.
 ๒ สุต. อัง. ปิฎก ๒๒/๔๑/๔๔-๔๖.

เมื่อใช้โทษทรัพย์อย่างนี้แล้ว แม้ทรัพย์จะหมดสิ้นไปก็สบายใจว่าได้ใช้ทรัพย์นั้นให้เป็นประโยชน์ถูกต้องตามเหตุผลแล้ว ถ้าทรัพย์เพิ่มขึ้นก็สบายใจเช่นเดียวกัน เป็นอันไม่ต้องเดือดร้อนใจในทั้งสองกรณี

เมื่อทรัพย์เป็นปัจจัยของความสุข การแสวงหาทรัพย์จึงเป็นสิ่งจำเป็น วิธีหนึ่งที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ดังกล่าว คือการประกอบกิจการงาน หรือที่เรียกว่าประกอบอาชีพ และการที่จะให้กิจการงานดังกล่าวสำเร็จลุล่วงไปได้นั้น พุทธปรัชญาก็ได้เสนอแนวทางในการปฏิบัติที่เรียกว่าอิทธิบาท ๔^๑ อันเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย คุณธรรม ๔ ประการ ได้แก่

๑. ฉันทะ ความพอใจคือความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

๒. วิริยะ ความเพียร คือ หมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง ออกทนเอาธุระ ไม่ทอดอย

๓. จิตตะ ความคิด คือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป

๔. วิมังสา ความคิดไตร่ตรองคือหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ วิถีแกไขปรับปรุง เป็นต้น

บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ ดังกล่าวนี้นี้ เมื่อลงมือประกอบกิจการใด ๆ ย่อมประสบความสำเร็จในกิจการนั้น ๆ เช่น เมื่อแสวงหาโทษทรัพย์ก็ย่อมได้โทษทรัพย์ตามความมุ่งหมายและเมื่อได้โทษทรัพย์มาแล้ว พุทธปรัชญายังได้เสนอแนวทางไว้ว่าทำอย่างไรโทษทรัพย์เหล่านั้นจะอยู่นาน พร้อมกันนั้นก็ได้แสดงเหตุที่ทำให้โทษทรัพย์ตั้งอยู่ได้นาน และไม่ได้นาน ดังปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อภิญาวารรค ดังนี้

ตุกริกษุทั้งหลาย ตระกูลใดตระกูลหนึ่งถึงความเป็นใหญ่ในโทษทรัพย์แล้ว ย่อมไม่ตั้งอยู่ได้นาน เพราะสถาน ๔ หรือสถานใดสถานหนึ่ง บรรดาสถาน ๔ นั้น สถาน ๔ เป็นโฉน คือไม่แสวงหาพัสดุที่หายแล้ว ๑ ไม่ซ่อมแซมพัสดุที่คร่ำคร่า ๑ ไม่รู้จักประมาณในการบริโภคนาน ๑ ตั้งสตรีหรือบุรุษหุศลให้เป็นพอบานแม่เรือน ๑ ...

ตระกูลใดตระกูลหนึ่งถึงความเป็นใหญ่ในโกศกัณฑ์แล้ว ย่อมตั้งอยู่ได้นานเพราะสถาน ๔... คือแสวงหาพืชสุดที่หายแล้ว ๑ ช่อมแซมพืชสุดที่คร่ำคร่า ๑ รู้จักประมาณในการบริโภค ๑ ตั้งสตรีหรือบุรุษมีศิลปะให้เป็นพอบ้านแม่เรือน ๑ ...

นอกจากนี้ พุทธปรัชญายังได้แสดงเหตุแห่งการย่อยยับแห่งโกศกัณฑ์ ๖ ประการ ซึ่งเรียกว่าอบายมุข ๖^๒ คือ

๑. คีมน้ำเมา
๒. เที่ยวกลางคืน
๓. เที่ยวดูมหรสพ
๔. เล่นการพนัน
๕. คบคนชั่ว เป็นมิตร
๖. เกียจคร้านการทำงาน

อบายมุขทั้ง ๖ ข้อนี้ ในแต่ละข้อยังมีโทษอีกข้อละ ๖ สถาน คือ^๓

๑. โทษของการคีนน้ำเมา
 ๑. เสียทรัพย์สิน
 ๒. ก่อการทะเลาะวิวาท
 ๓. เป็นบ่อเกิดแห่งโรค
 ๔. เป็นเหตุให้เสียชื่อเสียง
 ๕. เป็นเหตุไม่รู้จักรละอาย
 ๖. เป็นเหตุทอนกำลังปัญญา
๒. โทษของการเที่ยวกลางคืน
 ๑. ชื่อว่าไม่คุ้มครองไม่รักษาตัว
 ๒. ชื่อว่าไม่คุ้มครองไม่รักษาบุตรภรรยา
 ๓. ชื่อว่าไม่คุ้มครองไม่รักษาทรัพย์สมบัติ

^๑ สุต. อัง. จตุกก. ๒๑/๒๔๘/๒๘๓.

^๒ สุต. ที. ปา ๑๑/๑๗๘/๑๖๔.

^๓ สุต. ที. ปา ๑๑/๑๗๘-๑๘๔/๑๖๔-๑๖๕.

๔. เป็นที่ระแวงของคนอื่น
 ๕. เป็นเป้าให้เขาใส่ความหรือข่าวลือ
 ๖. เป็นทางมาของเรื่องเดือดร้อนต่าง ๆ
๓. การเที่ยวดูมหรสพ มีโทษโดยการงานเสื่อมเสีย เพราะใจกังวลคอยคิดจ้อง กับเสียเวลาเมื่อไปดูสิ่งนั้น ๆ ทั้ง ๖ กรณี คือ
๑. รำที่ไหนดูไปค่านั้น
 ๒. ชับร้องที่ไหนดูไปค่านั้น
 ๓. ประโคมที่ไหนดูไปค่านั้น
 ๔. เสภาที่ไหนดูไปค่านั้น
 ๕. เพลงที่ไหนดูไปค่านั้น
 ๖. เกิดเหิงที่ไหนดูไปค่านั้น
๔. โทษของการเล่นการพนัน
๑. ผู้ชนะย่อมก่อเวร
 ๒. ผู้แพ้ย่อม เสียคายทรัพย์สินที่เสียไป
 ๓. ทรัพย์สินยอมหมดไปหันตา เห็น
 ๔. เข้าที่ประชุม เขาไม่เชื่อถ้อยคำ
 ๕. เป็นที่ดูถูกดูหมิ่นของเพื่อนฝูง
 ๖. ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วย เพราะเห็นว่าจะเสี่ยงลูกเมียไม่ไหว
๕. การคบคนชั่ว เป็นมิตรมีโทษ โดยนำไปให้กลายเป็นคนชั่วอย่างคนที่ตนคบทั้ง ๖ ประเภท คือได้เพื่อนที่จะนำไปให้กลายเป็น

๑. นักเลงการพนัน

๒. นักเลง เจ้าชู้

๓. นักเลง เหล้า

๔. คนลวงผู้อื่นด้วยของปลอม

๕. คนโกง เขาซึ่งหน้า

๖. นักเลงหัวไม้

๖. เกียจคร้านการทำงาน มีโทษโดยทำให้ยกเหตุต่าง ๆ เป็นข้ออ้างผิดเพี้ยนไม่ทำงาน โภคทรัพย์ใหม่ก็ไม่เกิด ที่มีอยู่ก็หมดสิ้นไป ก็ให้อ้างไปถึง ๖ กรณี ว่า

๑. ทนทานแล้วไม่ทำงาน
๒. ร้อนหนัก แล้วไม่ทำงาน
๓. เย็นไปแล้ว แล้วไม่ทำงาน
๔. ยังเข้าอยู่ แล้วไม่ทำงาน
๕. หิวหนัก แล้วไม่ทำงาน
๖. กระหายน้ำ แล้วไม่ทำงาน

เมื่อได้วางแนวทางในการปฏิบัติแก่ผู้ครองเรือนแล้ว พุทธปรัชญายังได้เสนอหลักการครองชีวิตของคฤหัสถ์ที่เรียกว่าฆราวาสธรรม คือ ธรรมสำหรับการครอง เรือน ๔ ประการ คือ^๑

๑. สัจจะ - ความจริง ความซื่อตรง ซื่อสัตย์ และจริงใจ
๒. ทมะ - การฝึกฝน การข่มใจ รู้จักควบคุมจิตใจ แก้ไข ข้อบกพร่อง ปรับปรุงตน ให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา
๓. ชันติ - ความอดทน ตั้งใจทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง อดทน ไม่หวั่นไหว
๔. จาคะ - ความเสียสละ มีจิตใจกว้างขวาง เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ช่วยเหลือเกื้อกูล ไม่คับแคบเห็นแก่ตัว

นอกจากนี้ พุทธปรัชญายังได้เสนอแนวทางแห่งความดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ เรียกว่า อนุสสเนยธรรม ๑๐ พร้อมกับนั้นก็ชี้ให้เห็นทางแห่งความชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ทุคติ เรียกว่าออนุสสเนยธรรม ๑๐ ดังนี้

^๑ สุต. สัง. ส. ๑๔/๘๔๔/๒๔๘.

กุตลกรรมบท ๑๐ อย่าง คือ^๑

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลง)
๒. อทินนาทานา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้)
๓. กาเมสุมิฉาจารา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการประพฤติดีกาม)
๔. มุสาวาทา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเท็จ)
๕. ปิสุณาย วาจา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดส่อเสียด)
๖. มรุษาย วาจา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดคำหยาบ)
๗. สัมผัสปปลา ปา เวรมณี (เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ)
๘. อนริชฌา (ความไม่โลภอยากได้ของเขา)
๙. อัพยาบาท (ความไม่ปองร้ายเขา)
๑๐. สัมมาทิฎฐี (ความเห็นชอบ)

อกุตลกรรมบท ๑๐ อย่าง คือ^๒

๑. ปาณาติบาต (การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป)
๒. อทินนาทาน (การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้)
๓. กาเมสุมิฉาจาร (การประพฤติดีกาม)
๔. มุสาวาท (พูดเท็จ)
๕. ปิสุณาวาจา (พูดส่อเสียด)
๖. มรุษวาจา (พูดคำหยาบ)
๗. สัมผัสปปลาป (พูดเพื่อเจ้อ)
๘. อริชฌก (ความโลภอยากได้ของเขา)
๙. พยาบาท (ความปองร้ายเขา)
๑๐. มิฉาทิฎฐี (ความเห็นผิด)

^๑ สุต. ที. ปา. ๑๑/๓๖๐/๒๘๓ ; สุต. อัง. ทสก. ๒๔/๑๖๔/๒๗๔-๒๗๖.

^๒ สุต. ที. ปา. ๑๑/๓๕๔/๒๗๓ ; สุต. อัง. ทสก. ๒๔/๑๖๔/๒๗๓-๒๗๕.

จะเห็นได้ว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ และ อกุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ อาจแบ่งเป็นการกระทำทางกายที่เรียกว่ากายกรรม ๓ คือ ข้อ ๑-๓ การกระทำทางวาจาที่เรียกว่า วาจากรรม ๔ คือ ข้อ ๔-๗ และการกระทำทางใจที่เรียกว่า มโนกรรม ๓ คือ ข้อ ๘-๑๐

การที่พุทธปรัชญาเสนอทั้งแนวทางแห่งความดีและความชั่วนั้น มิได้หมายความว่าพุทธปรัชญาสอนให้คนประพฤติทั้งดีและชั่วควบคู่กันไป แต่สิ่งที่พุทธปรัชญาสอนคือให้คนประพฤติในสิ่งที่ดีและละในสิ่งที่ชั่ว จึงแสดงทางแห่งความดีเพื่อให้คนปฏิบัติ ขณะเดียวกันก็ได้แสดงทางแห่งความชั่วไว้เพื่อให้คนละเว้นอีกด้วย

นอกจากกุศลกรรมบถ ๑๐ แล้ว พุทธปรัชญายังได้เสนอทางแห่งการทำความดี ที่เรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ ๓ ได้แก่

๑. ทานมัย - บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน คือการทำบุญด้วยการให้ปันสิ่งของ
๒. สีลมัย - บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล คือการทำบุญด้วยการรักษาศีลหรือประพฤติดี
๓. ภวานามัย - บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภavana คือ การทำบุญด้วยการเจริญภavana

คือฝึกอบรมจิตใจ

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นแนวทางที่พุทธปรัชญาวางไว้ให้บุคคลประพฤติปฏิบัติในส่วนตัว ในส่วนที่เกี่ยวกับสังคมนั้น พุทธปรัชญาก็ได้วางแนวทางไว้เช่นเดียวกัน ดังเช่นคำสอนเรื่องทิศ ๖^๒ อันหมายถึงบุคคลประเภทต่าง ๆ ที่บุคคลต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ทางสังคมทุกทิศที่อยู่รอบตัว ซึ่งได้แก่

๑. ทิศเบื้องหน้า ได้แก่ บิดามารดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่ตนมาก่อน บุตรธิดา พี่น้องมารดาบิดา ผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ดังนี้

- ๑.๑ ท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอน
- ๑.๒ ช่วยทำภาระงานของท่าน
- ๑.๓ ดำรงวงศ์สกุล

^๑ สุต. อัง. อัฏฐก ๒๓/๑๒๖/๒๑๕.

^๒ สุต. ที. ปา. ๑๑/๑๔๘-๒๐๔/๑๖๕-๑๗๐.

- ๑.๔ ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความ เป็นทายาท
- ๑.๕ เมื่อ ท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ท่าน

บิดามารดา ย่อมอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้

- ๑.๑ ห้ามปรามจากความชั่ว
- ๑.๒ ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๑.๓ ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- ๑.๔ หาผู้ครองที่สมควรให้
- ๑.๕ มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร

๒. ทิศเบื้องขวา ได้แก่ ครูอาจารย์ เพราะเป็นทักษิณบุคคล ควรแก่การบูชาคุณ ศิษย์

พึงบำรุงครูอาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวา ดังนี้

- ๒.๑ ลูกศิษย์
- ๒.๒ เข้าไปหา เพื่อคอย รับใช้ปรักษาและรับคำแนะนำ เป็นต้น
- ๒.๓ ใฝ่ใจเรียน คือมีใจรัก เรียนด้วยศรัทธา
- ๒.๔ ประณิบัติ
- ๒.๕ เรียนศิลปวิทยาโดย เคารพ

ครูอาจารย์ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

- ๒.๑ ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี
- ๒.๒ สอนให้ เข้าใจแจ่มแจ้ง
- ๒.๓ สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
- ๒.๔ ยกย่อง ให้ปรากฏในหมู่คณะ
- ๒.๕ ช่วยคุ้มครอง เป็นที่พึ่งพำนักในทิศทั้งหลาย

๓. ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ บุตร ภรรยา เพราะติดตาม เป็นกำลังสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง

สามีพึงบำรุงภรรยา ผู้เป็นทิศเบื้องหลังดังนี้

- ๓.๑ ยกย่อง ให้เกียรติสมกับฐานะที่เป็นภรรยา
- ๓.๒ ไม่ดูหมิ่น

- ๓.๓ ไม่นอกใจ
- ๓.๔ มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้
- ๓.๕ ทหาเครื่องประดับมาให้ เป็นของขวัญตามโอกาส

ภรรยายอมอนุเคราะห์สามีดังนี้

- ๓.๑ จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
- ๓.๒ สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
- ๓.๓ ไม่นอกใจ
- ๓.๔ รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้
- ๓.๕ ขยัน ไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

๔. ทิศเบื้องซ้ายได้แก่ มิตรสหาย เพราะเป็นผู้ช่วยให้ข้ามพ้นอุปสรรค ภัยอันตราย และเป็นกำลังสนับสนุนให้บรรลุความสำเร็จ บุคคลพึงบำรุงมิตรสหายผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย ดังนี้

- ๔.๑ เผื่อแผ่แบ่งปัน
- ๔.๒ พุดจา มีน้ำใจ
- ๔.๓ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
- ๔.๔ มิตรเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
- ๔.๕ ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน

มิตรสหายยอมอนุเคราะห์ตอบดังนี้

- ๔.๑ เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
- ๔.๒ เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน
- ๔.๓ ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
- ๔.๔ ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
- ๔.๕ นับถือตลอดจนวงศ์ญาติของมิตร

๕. ทิศเบื้องต่ำ ได้แก่ คนรับใช้ และคนงาน เพราะเป็นผู้ช่วยทำกรางานต่าง ๆ เป็นฐานกำลังให้ นายพึงบำรุงคนรับใช้และคนงานผู้เป็นทิศเบื้องต่ำ ดังนี้

- ๕.๑ จัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังความสามารถ
- ๕.๒ ให้คำจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
- ๕.๓ จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
- ๕.๔ ได้ของแปลก ๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
- ๕.๕ ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจ ตามโอกาสอันควร

คนรับใช้และคนงานย่อมอนุเคราะห์นาย ดังนี้

- ๕.๑ เริ่มทำการงานก่อนนาย
- ๕.๒ เลิกงานทีหลังนาย
- ๕.๓ ถือเอาแต่ของทีนายให้
- ๕.๔ ทำงานให้เรียบร้อยและคิยังขึ้น
- ๕.๕ นำเกียรติคุณของนายไปเผยแพร่

๖. ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์ คือพระสงฆ์ เพราะเป็นผู้สูงด้วยคุณธรรมและเป็นผู้นำทางจิตใจ ทฤทัศน์ย่อมบำรุงพระสงฆ์ ผู้เป็นทิศเบื้องบน ดังนี้

- ๖.๑ จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา
- ๖.๒ จะพูดสิ่งใดก็พูดด้วยเมตตา
- ๖.๓ จะคิดสิ่งใดก็คิดด้วยเมตตา
- ๖.๔ ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
- ๖.๕ อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔

พระสงฆ์ย่อมอนุเคราะห์ทฤทัศน์ ดังนี้

- ๖.๑ ห้ามปรามจากความชั่ว
- ๖.๒ ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๖.๓ อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี
- ๖.๔ ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
- ๖.๕ ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง
- ๖.๖ บอกทางสวรรค์คือความสุขความเจริญให้

ข้อที่มาสังเกตคือคำสอน เรื่องทิศ ๖ นี้ สามารถมองในแง่ฐานะและหน้าที่ของบุคคลในสังคม ก็ได้ กล่าวคือ บุคคลแต่ละคนมีฐานะต่าง ๆ กัน ออกไป พุทธปรัชญาก็ได้แสดงหน้าที่ของฐานะนั้น ๆ ไว้ เช่น หน้าที่ในฐานะที่เป็นบิดามารดา หน้าที่ในฐานะที่เป็นบุตร หน้าที่ในฐานะที่เป็นนาย เป็นลูกจ้าง เป็นครูอาจารย์ เป็นศิษย์ เหล่านี้ เป็นต้น เมื่อแต่ละคนปฏิบัติหน้าที่ได้สมกับฐานะของตน ย่อมก่อให้เกิดความสุขและความสงบเรียบร้อยขึ้นในสังคม และเป็นผลดีไปถึงประเทศชาติด้วย

สำหรับบุคคลที่เป็นผู้ปกครองนั้น พุทธปรัชญาก็มีธรรมสำหรับนักปกครอง ซึ่งอาจเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือผู้ปกครองบ้านเมืองก็ตาม ธรรมดังกล่าว เรียกว่าทศพิธราชธรรม^๑ อันเป็นคุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง ๑๐ ประการ คือ

๑. ทาน - การให้ คือสละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์
๒. ทิลา - ความประพฤติดีงาม คือสำรวมกายและวจีหวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษาจิตคิดค้นให้ควรเป็นตัวอย่างและเป็นทีเคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อใดที่ใครจะดูแคลน
๓. ปริจจาคะ - การบริจาค คือเสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชนและความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง
๔. อาชชวะ - ความซื่อตรงคือซื่อตรง ทรงสัตย์ ไร้มายา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน
๕. มัททวะ - ความอ่อนโยน คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคาย กระด้าง ถือองค์งามสง่าเกิด แต่ท่วงทีกิริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ความรักภักดี แต่มีขาดยำเกรง
๖. ตปะ - ความทรงเดช คือ แผดเผากิเลสตัณหา มิให้เข้าครอบงำย่ำยีชีวิต ระวังยับยั้งข่มใจได้ ไม่ยอมให้หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญ และความปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอหรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียรทำกิจให้บริบูรณ์

^๑สุต. ขุ. ขา. ๒๘/๒๔๐/๗๗ : ดูประกอบใน พระราชวรมณี (ประยูร ธรรมาภรณ์), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๒๐๖-๒๐๘.

๗. อักโกธะ - ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความโกรธจนเป็นเหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดศีลธรรม มีเมตตาประจำใจไว้ระงับความขุ่นเคืองวินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบ เป็นตัวของตนเอง

๘. อวิหิงสา - ความไม่เบียดเบียนคือไม่บีบบังคับกษัตริย์ เช่น เก็บภาษีขูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเริงอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใด เพราะอาศัยความอาฆาต กลียดชัง

๙. ชนติ - ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกาย นำเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ทอดทิ้ง ถึงจะถูกขู่ถูกหยันด้วยคำเสียดสีจากทางใด ก็ไม่หมกดำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งการณียกิจที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

๑๐. อวิโรธนะ - ความไม่คลาดธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นอยู่ในธรรม คงที่ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ตีร้าย ลากศกการะ หรือ อัญญากรรมณ์ อณัญญากรรมณ์ใด ๆ สติมั่นในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรมกิติ นิติธรรมคือระเบียบแบบแผนหลักการปกครองตลอดจนขนบธรรมเนียม ประเพณีอันดีงามกิติ ไม่ประพฤดิให้เคลื่อนคลาด วัชิตไป

เมื่อสังคมาขยายวงกว้างขึ้น จากครอบครัวมาเป็นประเทศชาติ และจากประเทศชาติก็ขยายมาเป็นโลก พุทธปรัชญาที่เสนอธรรมที่ช่วยให้โลกมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่เดือดร้อน และสับสนวุ่นวาย ธรรมดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า ธรรมคุ้มครองโลก^๑ ได้แก่

๑. ศิริ ความละเอียดใจต่อการทำชั่ว

๒. โอดธัมปะ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่าพุทธปรัชญาได้วางแนวทางในการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงความสุขไว้อย่างกว้างขวางและแยบยล บุคคลใดที่หวังความสุขระดับนี้ เมื่อได้ดำเนินตามปฏิปทาที่พุทธปรัชญาวางไว้ บุคคลนั้นย่อมได้รับความสุขตามควรแก่ฐานะของตน ๆ การดำเนินชีวิตให้ได้ความสุขนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิตประจำวันทีบุคคลพึงประพฤติปฏิบัติ แต่อย่างไรก็ตามการมีความสุขในระดับความสุขนี้

^๑ สุต. ขุ. อิติ. ๒๔/๒๒๐/๒๒๔.

ยังไม่เพียงพอ พุทธปรัชญาจึงได้แสดงความสุขที่สูงกว่าระดับความสุขเข้าไว้ด้วย เพื่อให้บุคคลมีโอกาสมำชีวิตของตนให้ประณีตยิ่งขึ้น ความสุขระดับที่สูงกว่าความสุขก็คือความสุขระดับฉนสุข ซึ่งจะได้อกล่าวถึงในลำดับต่อไป

๔.๔ ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงฉนสุข

ฉนสุขในที่นี้หมายถึงความสุขที่ได้จากการเจริญฉน อันมีรูปฉน ๔ และอรุฉน ๔ การที่จะเข้าถึงความสุขในระดับนี้นั้นจะต้องเริ่มต้นด้วยการเจริญสมาธิ ซึ่งหมายถึงการทำจิตให้ปลอดจากฉนวิรณ ๕ ฉนวิรณ ๕ ดังกล่าวนี้ ได้แก่^๑

๑. กามฉนหะ - ความพอใจในกาม ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม
๒. พยายาท - ความคิดร้าย ความงุ่นง่านด้วยกำลังโทสะ ถึงให้จงล้างจงผลาญผู้อื่น
๓. ถีนมิทธะ - ความท้อแท้หรือคร้าน และความง่วงงุน เป็นเหตุหดหู่แห่งจิต
๔. อุทธัจจกุกกุจจะ - ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ ความกระวนกระวาย กลุ้มกังวล เป็นเหตุให้จิตไม่ตั้งมั่น
๕. วิจิกิจฉา - ความลังเลสงสัย

ฉนวิรณ ๕ ประการดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม เป็นอกุศลธรรมที่ ทำจิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง การทำจิตให้ปลอดจากฉนวิรณเหล่านี้เรียกว่าสมาธิ แปลตามศัพท์ว่า ตั้งจิตไว้มั่น

สมาธิแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ^๒

^๑ สุต. อัง. นวก. ๒๓/๒๖๘/๔๒๒.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิธรรมค แปล ภาค ๑ ตอน ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๓.

๑. อุปจารสมาธิ - สมาธิจวนแน่นแน่ เป็นสมาธิอย่างต่ำ มีได้ในสามัญชน จัดเป็น กามาวจรธรรม คือเป็นอารมณ์ของสัตว์ผู้ห่างกามคุณ

๒. อัปฌาสสมาธิ - สมาธิแน่นแน่ เป็นสมาธิอย่างสูง มีเฉพาะกับบุคคลผู้เจริญสมาธิ จัดเป็นรูปาวจรธรรม คือเป็นอารมณ์ของท่านผู้ห่างรูปธรรม

การเจริญสมาธิก็คือการเจริญสมถกัมมัฏฐาน สมถกัมมัฏฐานในพุทธปรัชญามีอยู่ ๔๐ ประการ ทั้ง ๔๐ ประการนี้ แบ่งเป็น ๗ หมวด คือ^๑

๑. กลิณ ๑๐
๒. อสุภ ๑๐
๓. อนุสสติ ๑๐
๔. พรหมวิหาร ๔ หรือ อัปปมัญญา ๔
๕. อาหาเรปฏิกูลสัญญา
๖. จตุธาตุวักขณาน
๗. อรูป ๔

ทั้ง ๔๐ ประการ นี้เรียกว่า อารมณ์กัมมัฏฐาน หรือกัมมัฏฐาน ๔๐ เพราะการเจริญกัมมัฏฐานต้องพิจารณาหรือยึดเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งใน ๔๐ ประการนี้เป็นอารมณ์เพื่อให้จิตเป็นสมาธิ กัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ที่แบ่งเป็น ๗ หมวดนี้ ในแต่ละหมวดประกอบด้วย กัมมัฏฐานต่าง ๆ ดังนี้

๔.๔.๑ กลิณ ๑๐^๒ ได้แก่วัตถุสำหรับเพ่งเพื่องจิดให้เป็นสมาธิ แบ่งออกเป็น ฤตกลิณ ๔ พรรณกลิณ ๔ และกลิณอื่น ๆ ๒ ดังนี้

ก. ฤตกลิณ ๔ (กลิณคือมหาภูตรูป)

๑. ปฐวีกสิณ - กสิณคือดิน
๒. อาโปกสิณ - กสิณคือน้ำ

^๑สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมถกัมมัฏฐาน : หัวใจสมถกัมมัฏฐาน สมถภาวนา และพุทธคุณ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. (พระนคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒),

หน้า ๓๐.

มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๑๔๒-๒๐๐.

๓. เตโชกถิล - กถิลคือไฟ
๔. วาโยกถิล - กถิลคือลม
- ข. วรรณกถิล ๔ (กถิลคือสี)
 ๕. นีลกถิล - กถิลคือสีเขียว
 ๖. ปิตกถิล - กถิลคือสีเหลือง
 ๗. โลหิตกถิล - กถิลคือสีแดง
 ๘. โอทาทกถิล - กถิลคือสีขาว
- ค. กถิลอื่น ๆ ๒
 ๙. อาโลกกถิล - กถิลคือแสงสว่าง
 ๑๐. อากาสกถิล - กถิลคือที่ว่างเปล่า

การพิจารณาสิ่งใดสิ่งหนึ่งใน ๑๐ อย่างนี้เป็นอารมณ์ เรียกว่าการเจริญกถิล

๔.๔.๒ อสุภ ๑๐^๑ ได้แก่ ชากศพในสภาพต่าง ๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์แห่งสมถกัมมัฏฐาน

มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. อุทสูมาตกอสูกคือชากศพที่เน่าพอง ขึ้นอืด
๒. วิเนลกอสูก คือ ชากศพที่มีสีเขียวคล้ำ คละด้วยสีต่าง ๆ
๓. วิปุปพกอสูก คือ ชากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่ที่แตกปรือออก
๔. วิจฉิทกอสูก คือ ชากศพที่ขาดจากกันเป็นสองท่อน
๕. วิกขายิตกอสูก คือชากศพที่ถูกสัตว์ เช่น แร้ง กา สุนัข จิกทิ้ง กัดกินแล้ว
๖. วิกขิตตกอสูก คือชากศพที่กระจายกระจาย มีอ เท้า ศรีษะ หลุดออกไป

ข้าง ๆ

๗. หตวิกขิตตกอสูก คือ ชากศพที่ถูกสับฟัน บั่น ออกเป็นท่อน ๆ กระจายออกไป
๘. โลหิตกอสูก คือชากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรียราดอยู่
๙. ปุฬวกอสูก คือชากศพที่มีหนอนคลาคล้ำ เต็มไปหมด

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗-๒๑๐.

๑๐. อัฏฐิโกสุภ คือ ชากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ก่อนกระดูก

จะเห็นได้ว่า อสุภทั้ง ๑๐ ลักษณะที่กล่าวมามีล้วนแต่เป็นสิ่งปฏิกูล นำเกลียด ขวนให้ขยะแขยง เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าไม่ผิดกับร่างกายของตนซึ่งสกปรกและมีกลิ่น เมื่อสิ้นชีวิตลงก็จะเป็นอย่างนี้เหมือนกัน จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในตัวตน การเจริญอสุภกัมมปฏิฐานจะช่วยข่มความโลภไว้ได้

๔.๔.๓ อนุสสติ ๑๐^๑ หมายถึงอารมณ์อันควรระลึกเนื่อง ๆ ได้แก่

๑. พุทธานุสสติ คือ น้อมจิตระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า เป็นอารมณ์
๒. ธัมมานุสสติ คือ น้อมจิตระลึกถึงคุณของพระธรรม เป็นอารมณ์
๓. สังฆานุสสติ คือ น้อมจิตระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ เป็นอารมณ์
๔. สีลานุสสติ คือ น้อมจิตระลึกถึงศีลที่ตนรักษา เป็นอารมณ์
๕. จาคานุสสติ คือ น้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว เป็นอารมณ์
๖. ทเวตานุสสติ คือ น้อมจิตระลึกถึง ทเวตที่มีสีลาทีคุณเสมอเหมือนกับตน

ตั้งทเวตาทเหล่านั้นไว้เป็นพยานแล้วกลับระลึกถึงสีลาทีคุณของตน เป็นอารมณ์

๗. มรณังคิ คือ ระลึกถึงความตายของตนและสัตว์อื่น เป็นอารมณ์

๘. กายคตาสติ คือ ระลึกไปในกาย มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

โดยความเป็นของปฏิกูลเป็นอารมณ์

๙. อานาปานสติ คือ ระลึกถึงลมหายใจเข้า-ออก ยาว-สั้น เป็นต้น เป็น

อารมณ์

๑๐. อุปสมมานุสสติ คือ ระลึกถึงนิพพานว่าเป็นที่ว่างดับดับเพลิงกิเลส เพลิงทุกข์ เป็นบรมสุขอย่างยิ่ง เป็นอารมณ์

ผู้ที่เจริญอนุสสติเป็นประจำจะทำให้จิตปราศจากอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ จิตจะสงบและตั้งมั่น ปลอดภัยจากนิวรณ์

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๖-๒๔๗.

๔.๔.๔ พรหมวิหาร ๔^๑ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอัปปัญญา ๔ เพราะเป็นสมาธิที่แผ่สมาธิ
เสมอโดยทั่วไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต ได้แก่

๑. เมตตาพรหมวิหาร คือ คิดให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุข ลำดับแรกของการเจริญ
เมตตาคือพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ และประโยชน์ของขันติ แล้วเจริญเมตตาในตนเองก่อน
ว่า เราจะเป็นสุข ๆ เกิด อย่าได้มีเวรแก่ใครและใครเลย อย่าได้มีทุกข์กายทุกข์ใจเลย ฯลฯ
และเมื่อใดที่เกิดปฏิกฤษะ^๒ ฟังสอนคนดังนี้

๑. ระลึกถึงโทษของความโกรธ

๒. ระลึกถึงความดีของเขา

๓. การโกรธคือการทำตนเองให้ทุกข์

๔. พิจารณาให้เห็นว่าตนเองและผู้อื่นต่างมีกรรมเป็นของตน ถ้าโกรธก็
เป็นผลร้ายแก่ตนเองและผู้อื่นด้วย

๕. พิจารณาถึงการกระทำของพระศาสดาในกาลก่อน ที่ทรงให้อภัยแก่
ศัตรู

๖. พิจารณาถึงความที่เคยเกี่ยวข้องกัน ในสังสารวัฏ ว่าบุคคลดังกล่าว
อาจเคยเป็นญาติกับเรามาแต่ชาติปางก่อน จึงไม่ควรใจร้ายต่อเขา

๗. พิจารณาอาณิสสของเมตตา คือ ผู้เจริญเมตตานั้น หลับอยู่ก็เป็นสุข
ตื่นอยู่ก็เป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักของมนุษย์และอมุขย์ ไฟ พิษ และศาสตราทั้งหลาย ไม่อาจทำ
อันตรายแก่กายและชีวิตได้ สิ้นน้ำย้อมมองใส จิตตั้งมั่นได้เร็ว เมื่อจะตายย่อมมีสติไม่หลงตาย
ตายแล้วแม้จะเกิดอีกย่อมไปเกิดในที่ดี เป็นที่เสวยสุข ถ้าไม่เสื่อมจากฌานย่อมไปเกิดในพรหมโลก
ดังนี้ เป็นต้น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑-๒๖๐.

^๒ ปฏิกฤษะ หมายถึงความชังใจ ความชังเคืองคือโทสะ.

๘. พิจารณาแยกธาตุจนพบว่า ฐานที่ตั้งแห่งความโกรธไม่มีจริง

๙. พิจารณาทำทานสังวริภาค คือให้ของ ๆ คนแก่ศัตรู และยอมรับของ ๆ เขา แต่ถ้าของ ๆ เขาไม่บริสุทธิ์ ก็พึงให้แต่ของ ๆ คนฝ่ายเดียว การกระทำเช่นนี้จะระงับความอาฆาตในบุคคลได้

ผู้เจริญเมตตา ย่อมละโทสะและพยาบาทลงได้ เพราะการเจริญเมตตาเป็นข้าศึกแก่โทสะและพยาบาทโดยตรงจิตของผู้เจริญเมตตาย่อมตั้งมั่น เป็นสมาธิ

๑๐. กรุณาพรหมวิหาร คือคิดให้สัตว์ทั้งสิ้น ที่เป็นทุกข์อยู่ให้พ้นจากทุกข์ การเจริญกรุณาพรหมวิหาร เริ่มจากการพิจารณาให้เห็นโทษของความไม่มีกรุณาและผลดีของความกรุณา แล้วพึงถือเอาสัตว์ที่ได้รับความทุกข์ลำบากอยู่นั้นเป็นอารมณ์ แม้กรุณาจิตไปว่า สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความทุกข์ลำบากยิ่งนักหนอ แม้ใจจะพึงพ้นจากทุกข์เหล่านี้ได้ ถ้าจะแผ่กรุณาจิตไปในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงบริกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นจงพ้นจากทุกข์เทอญ กรุณาพรหมวิหารนี้ สามารถขจัดวิหิงสา คือความเบียดเบียนลงได้

๑๑. มุทิตาพรหมวิหาร คือ การทำจิตให้ชื่นชมยินดี เมื่อได้เห็น หรือได้ยินว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นสุขสบาย เจริญอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ พึงบริกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่าเสื่อมวิบัติไปจากสุขสมบัติที่ตนได้ จงยังยืนอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ เทอญ การเจริญมุทิตาพรหมวิหารสามารถขจัดเสียได้ซึ่งความไม่ยินดีในสมบัติผู้อื่น

๑๒. อุเบกขาพรหมวิหาร คือมีความเพิกเฉยเป็นกลางไม่ตั้งใจ ไม่เสียใจ ในสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น ที่ได้สุข ได้ทุกข์ พึงบริกรรมนึกไปว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น มีกรรมเป็นของตน ๆ การเจริญอุเบกขาพรหมวิหารจะขจัดได้ซึ่งราคะและปฏิฆะในสุขและทุกข์ของสัตว์

๔.๔.๕ คุณสมบัติของผู้เจริญสมาธิ ผู้ที่เจริญสมาธิหรือเจริญกัมมัฏฐานจะต้องมีจิตที่สงบ ปลอดภัย ต้องมีศีลเป็นพื้นฐานเบื้องต้นเพื่อช่วยให้จิตไม่ฟุ้งซ่าน และต้องมีศรัทธาเป็นเครื่องประกอบ นอกจากนั้น การปฏิบัติเพื่อเจริญสมาธิต้องคำนึงถึงคุณสมบัติภายในของแต่ละบุคคล เพราะอุปนิสัยหรือพื้นเพของจิตในแต่ละบุคคลแตกต่างกันออกไป ดังนั้นการให้กัมมัฏฐานที่จะส่งเสริมเกื้อกูลการเจริญสมาธิจะต้องเป็นไปในลักษณะที่เหมาะสมกับอุปนิสัยของบุคคลด้วย

อุปนิสัยของบุคคลแบ่งไว้ ๖ จำพวก ที่เรียกว่าจริต ๖ หรือจรรยา ๖ ได้แก่^๑

๑. รากจริต ได้แก่บุคคลที่มีจิตมักโอโลง ภาคพุ่ม รักสวยรักงาม สันดานมาก ไปด้วยความกำหนัดยินดีในรูปเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่เป็นอภิวรรณ ให้เกิดความสุขแก่กาย และใจได้ จัดเป็นรากจริต มีรากะเป็นเครื่องประพุดติเป็นปกติของตน ก็มีภูมฐานที่เหมาะสมกับผู้ มีรากจริตคือ อสุภ ๑๐ และกายคตาสติ
๒. โทสจริต ได้แก่ บุคคลที่มีจิตมักฉุนเฉียว โกรธง่าย สันดานหนักไปในโทสะ มักก่อทุกข์โศกให้แก่อื่น จัดเป็นโทสจริต มีโทสะเป็นเครื่องประพุดติเป็นปกติของตน ก็มีภูมฐานที่เหมาะสมกับผู้ที่มีโทสจริตคือ พรหมวิหาร ๔ และ วรรณกสิณ ๔ คือ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ และโอทาทกสิณ
๓. โมหจริต ได้แก่ บุคคลที่มีจิตมัก สิมหลง สติไม่มั่นคง พุดจามักพลังพลาค ถูกบ้าง ผิดบ้าง จัดเป็นโมหจริตมีโมหะเป็นเครื่องประพุดติเป็นปกติของตน ก็มีภูมฐานที่เหมาะสมกับผู้ที่มีโมหจริตคืออานาปานสติ
๔. สัทธาจริต ได้แก่ บุคคลที่มีสันดานมักเชื่อง่ายในถ้อยคำวาจาที่กล่าวดีและชั่ว เป็นบุญและเป็นบาป จัดเป็นสัทธาจริต มีศรัทธาเป็นเครื่องประพุดติเป็นปกติของตน ก็มีภูมฐานที่เหมาะสมกับผู้ที่มีสัทธาจริต คือ อนุสสติ ๖ ข้อข้างต้น ได้แก่ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ
๕. พุทธิจริต ได้แก่ บุคคลที่มีปัญญาเฉียบแหลม ว่องไว ได้ยินได้ฟังสิ่งใดมัก จำได้และรู้แจ้งแทงตลอดไปโดยเร็ว จัดเป็นพุทธิจริตมีความรู้เป็นเครื่องประพุดติเป็นปกติของตน ก็มีภูมฐานที่เหมาะสมกับผู้ที่มีพุทธิจริต ได้แก่ มรณานุสสติ อุปสมานุสสติ จตุธาตวภูมฐานและอาหาเร-
ปฏิบัติสัญญา
๖. วิตกจริต ได้แก่ บุคคลที่มีสันดานมักคิด ตรึกตรองไปไม่ใคร่จะแน่นอนลง ได้ จับจด ฟุ้งซ่าน จัดเป็นวิตกจริต มีวิตกเป็นเครื่องประพุดติเป็นปกติของตัว ก็มีภูมฐานที่เหมาะสมกับผู้ที่มีวิตกจริตคือ อานาปานสติ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑-๔๒.

ส่วนกัมมัญฐาน ๔ คือ อรูป ๔ ฤตกสิณ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย เหล่านี้เหมาะกับ
จริตทุกประเภท

ผู้ที่จะเจริญกัมมัญฐาน เมื่อเลือกกัมมัญฐานอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสมกับจริตของตนแล้ว
จึงเริ่มต้นปฏิบัติ ดังจะได้ยกตัวอย่างการเจริญกัมมัญฐานที่ชื่อว่าปฐวีกสิณในลำดับต่อไป

๔.๔.๖ วิธีเจริญปฐวีกสิณ^๑ การเจริญกัมมัญฐานที่ชื่อว่าปฐวีกสิณนั้น ผู้ที่จะเจริญกัมมัญฐาน
ดังกล่าวจะต้องทำให้ใจให้ปลอดโปร่ง คัดความกังวลใจทั้งหลายลงให้หมดสิ้น แล้วเพ่งพิจารณาที่ดิน
คกแต่ง เป็นดวงกสิณเป็นอารมณ์ ดินที่ใช้ทำ เป็นดวงกสิณนั้น ให้หาดินที่มีสีแดงดูจแสงพระอาทิตย์เมื่อ
แรกขึ้น และเมื่อจะทำนั้นให้ทำในที่สงบ เป็นที่ลับ ที่กำบัง อย่าทำในที่ที่คนสัญจรไปมา ดินที่จะทำเป็น
ดวงกสิณนั้นพึงชำระให้บริสุทธิ์ ทำให้เป็นวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว ชักให้ราบเสมอดังหน้ากลอง แล้ว
พึงปิดกวาดที่นั้นให้โล่งเตียน อาน้ำชำระร่างกายให้สะอาด เมื่อจะนั่งภาวนาให้นั่งบนที่ตั้งที่มีขาสูง
คืบ ๔ นิ้ว นั่งให้ไกลดวงกสิณประมาณ ๒ ศอกคืบ อากาที่นั่งให้นั่งขัดสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย
มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรง หันหน้าเข้าหาดวงกสิณ นึกพิจารณาโทษของกามคุณต่าง ๆ และตั้ง
จิตให้ยินดีในฉานธรรม อันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากกามคุณและจะล่วงเสียซึ่งกองทุกข์ทั้งสิ้น พึง
ระลึกถึงคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ยังปริศนาปราโมทย์ให้เกิดขึ้นแล้วพึงทำจิตให้ยินดีใน
พิธีทางปฏิบัติว่าการปฏิบัติดังนี้ได้ชื่อว่าเนกขัมมปฏิบัติ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ล้วน
ได้ปฏิบัติดังนี้ ทุก ๆ พระองค์ จะละเว้นการปฏิบัติเสียหาไม่ได้ ครั้นแล้วพึงตั้งจิตว่า เราจะได้สวายน
สุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังอุคสาหะให้เกิดขึ้นแล้วพึงลืมตาขึ้นดูดวงกสิณ และเมื่อ
ดูดวงกสิณนั้น อย่าพิจารณาสี พึงกำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดินเท่านั้น แต่สีดินนั้นจะละเอียดเสียก็ได้ เพราะ
ว่าสีกับดวงกสิณนั้นเป็นอันเดียวกัน ดูดวงกสิณก็เป็นอันดูสีอยู่ด้วย เหตุฉะนั้นพึงรวมดวงกสิณกับสีนั้นเข้า
ด้วยกัน แลดูดวงกสิณและสีนั้นพร้อมกัน โดยกำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดิน แล้วพึงบริกรรมนึกว่า ปฐวี ๆ
หรือ ดิน ๆ ดังนี้รำไปเป็นร้อยเป็นพันครั้ง เมื่อกระทำบริกรรมว่าปฐวี ๆ นั้น อย่างลืมตาตลอดเวลา
ให้ลืมตาปิดหนึ่งแล้วพึงหลับตาลงเสีย แล้วพึงลืมขึ้นดูอีก ปฏิบัติดังนี้ไปจนกว่าจะได้อุคคหณิมิต ส่วนกสิณ

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมถกัมมัญฐาน : หัวใจสมถกัมมัญฐาน
สมถภาวนา และพุทธคุณ, หน้า ๓๖-๓๘.

นิมิตอันเป็นอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งจิตในกาลเมื่อทำบริกรรมชื่อว่าบริกรรมนิมิต กิริยาที่ทำบริกรรมว่า
 ปรูรี ๆ นั้นชื่อว่าบริกรรมภาวนา เมื่อตั้งจิตในกสิณนิมิต กระทำบริกรรมว่า ปรูรี ๆ นั้น ถ้ากสิณนิมิต
 มาปรากฏใหม่ในทวาร หลับตาลงกสิณนิมิตก็ปรากฏอยู่อย่างนั้นในทวารดังลืมตาแล้ว ณ กาลใด
 ชื่อว่าได้อุคคกนิมิต ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคกนิมิตแล้ว พึงตั้งจิตไว้ในอุคคกนิมิตนั้น และกำหนดให้ยิ่ง
 ขึ้นไป

เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ก็จะข่มนิวรณ์ธรรม เสียได้โดยลำดับ ๆ ก็เลสก็จะสงบรำงับจากสันดาน
 สมาธิก็จะกล้าขึ้นเป็นอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตก็จะเกิดขึ้น ปฏิภาคนิมิตนั้นต่างจากอุคคกนิมิต
 กล่าวคืออุคคกนิมิตนั้นยังประกอบด้วย กสิณโทษ คือยังปรากฏเป็นสติดอยู่อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิต
 นั้นปรากฏบริสุทธิ์ งามกว่าอุคคกนิมิต ดังแว่นกระจกที่บุคคลถอดออกจากฝักฉะนั้น เมื่อปฏิภาคนิมิต
 เกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ธรรมทั้งสี่ก็ระงับไป จิตนั้นก็ตั้งมั่น เป็นอุปจารสมาธิ สำเร็จกิจเป็น
 กามาทจรสมาธิ เมื่อได้อุปจารสมาธิแล้ว ถ้าหากเพียรพยายามต่อขึ้นไปไม่หยุด ก็จะสำเร็จอัปนา
 สมาธิ ซึ่งเป็นตัวฐานส่วนรูปาทจร และเมื่อเพียรกระทำจนบรรลุถึงอัปนาสมาธิเกิดขึ้นในสันดานแล้ว
 ก็พึงกำหนดไว้ว่าเราประพฤติกิริยาบทอย่างนี้ ๆ อยู่ในที่อย่างนี้ ๆ มีอาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ ๆ
 จึงได้สำเร็จฌาน เมื่อได้ฌานสมบัติด้วยวิธีดังกล่าวที่ว่ามานี้โดยให้กำหนดอิริยาบท ที่อยู่และอาหาร
 นี้ไว้ เพื่อจะได้สืบทอดเมื่อภายหลังหากว่าจะมีความประมาท ฌานเสื่อมไป เมื่อจะเจริญสืบทอดไปใหม่
 นั้น จะได้ประพฤติกิริยาบท มีที่อยู่และอาหารเหมือนอย่างแต่ก่อน ฌานที่เสื่อมไปแล้วนั้นก็จะได้เกิดขึ้น
 ได้บริบูรณ์ในสันดานอีก

เมื่อได้สำเร็จปฐมฌานแล้ว ก็พึงปฏิบัติในปฐมฌานนั้นให้ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีก่อน แล้ว
 จึงจะเจริญทุติยฌานสืบทอดไปได้ ปฐมฌานนั้นจะชำนาญคล่องแคล่วด้วยดี ต้องประกอบด้วยวาสีทั้ง ๕
 คือ^๑

^๑Pra Maha Singhathon Narasabho; Buddhism : A Guide to A Happy
 Life (Bangkok : Kurusapha Ladprao Press, 1971), P.57-58.

๑. อารีชชนวสี คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการฝึก ถ้าปรารถนาจะฝึกถึงองค์สถานที่ตนได้ จะในเวลาใด ที่ใด และฝึกถึงนานเพียงใดก็สามารถฝึกได้โดยเร็วพลัน
๒. สมาปชชนวสี คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าฌาน ไม่ว่าจะเข้าในเวลาใด และที่ใดก็สามารถเข้าได้ตามที่ต้องการ
๓. อธิฐานวสี คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฉานจิตนั้นตกภวังค์ ไม่ว่าจะในเวลาใด ที่ใด และรักษาไว้ได้นานตามความพอใจ
๔. ญาณวสี คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะออกจากฌาน เช่น กำหนดไว้ว่าเวลานั้น ๆ จะออก ก็ออกได้ตามเวลาที่กำหนด ไม่คลาดเวลาที่ได้กำหนดไว้
๕. ปัจจเวกขณวสี คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะพิจารณา เมื่อปรารถนาที่จะพิจารณาองค์สถานที่ตนได้ ก็สามารถพิจารณาโดยเร็วไม่เหน็ดข้า

เมื่อชำนาญคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยวิธี ๕ ประการ ดังกล่าวแล้ว จึงเจริญทุติยฌานสืบต่อไป แต่ถ้ายังไม่ชำนาญในปฐมฌานก่อนแล้ว เจริญทุติยฌานก็จะทำให้เสื่อม เสียจากปฐมฌานและทุติยฌานทั้งสองฝ่าย จึงมีข้อห้ามว่าถ้ายังไม่ชำนาญในปฐมฌานแล้ว อย่าพึงเจริญทุติยฌาน ต่อเมื่อชำนาญในปฐมฌานแล้วจึงค่อย เจริญทุติยฌาน เมื่อชำนาญในทุติยฌานแล้วก็เจริญตติยฌานและจตุตถฌานสืบต่อ ๆ ขึ้นไปได้โดยลำดับ

ปฐมฌานนั้นมีองค์ประกอบ ๕ คือ

๑. วิตก คือ ความตรึกตรอง เป็นลักษณะของการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กัมมัฏฐาน
๒. วิจาร์ คือ ความพิจารณา เป็นลักษณะที่จิตพิจารณาอารมณ์ของกัมมัฏฐาน
๓. ปีติ คือความอิ่มใจต่ออารมณ์ของกัมมัฏฐาน ปีติมี ๕ ประเภท คือ^๑
 - ๓.๑ ขุททกาปีติ คือ ปีติเล็กน้อย เพียงทำให้ขนพอง ชูชัน
 - ๓.๒ ขณิกาปีติ คือ ปีติชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลบ ๆ เป็นขณะ ๆ จุกฟ้าแลบ
 - ๓.๓ โอกกันติกาปีติ คือ ปีติเป็นพัก ๆ ทำให้รู้สึกขู่ลงมา ๆ ในกาย จุกคลื่นซัดต้องฝั่ง

^๑Ibid., p.56.

๓.๔ อุพเพงคาปิตี คือ ปิติโลคลอย ทำให้รู้สึกใจฟองหรือให้รู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไป
ในอากาศ

๓.๕ ผรณาปิตี คือ ปิตีขาบข่าน ให้รู้สึกเย็นสร้าวมแผ่เหิบอาบไปหังสรรพางค์

๔. สุข คือ ความสบายกาย สบายใจเป็นสุขที่เกิดจากฌาน

๕. เอกัคคตา คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งข่าน เป็นลักษณะที่จิตจจจ่อกับอารมณ์
กัมมัญฐานเพียงอย่างเดียวและตลอดเวลา

ความสุขที่ได้จากการเจริญปฐมฌานนี้เป็นความสุขเกิดแต่วิเวก ประณีตกว่าความสุขเพราะ
กามสัญญาดับไป

ทุติยฌาน มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปิติ สุข และเอกัคคตา สุขที่ได้จากการเจริญทุติยฌาน
เป็นความสุขที่เกิดแต่สมาธิประณีตกว่าสุขในปฐมฌาน เพราะวิตก วิจารณ์ดับไป

ตติยฌาน มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุขกับเอกัคคตา สุขที่ได้จากการเจริญตติยฌาน
เป็นความสุขเกิดแก่อุเบกขา ประณีตกว่าสุขในทุติยฌาน เพราะปิตีดับไป

จตุตถฌาน มีองค์ประกอบ ๒ คือ เอกัคคตาและอุเบกขา สุขที่ได้จากการเจริญ
จตุตถฌาน เป็นความสุขที่เกิดต่อทุกขมสุข (ความไม่ทุกข์ไม่สุข) ประณีตกว่าสุขในตติยฌาน เพราะฉม
อัสสาสะและปัสสาสะดับไป

๔.๔.๗ วิธีเจริญรูปกัมมัญฐาน เมื่อเจริญรูปกัมมัญฐานจนสำเร็จรูปพจรฌานแล้ว เมื่อ
ต้องการจะเจริญรูปกัมมัญฐานที่ ๑ ฟังเพ่งตสลิณนิमितหัง ๔ มีปฐมวิกสิณเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็น
อารมณ์ จนได้สำเร็จรูปพจรฌานอันเป็นที่สุดแล้ว ฟังเตาะฟิงเพิกกสิณนั้นเสีย คืออย่างกำหนดนิกหมาย
เอากสิณนิमितนั้นเป็นอารมณ์ ให้ตั้งจิตเพ่งนิกพิจารณาเอาอากาศที่มีดวงกสิณเตาะเพิกขึ้นแล้ว เหลือ
อยู่แต่อากาศเปล่านั้นเป็นอารมณ์ เมื่อพิจารณาอากาศเปล่านั้นเป็นอารมณ์ พิจารณาไป ๆ จนอากาศ
เท่างกสิณนั้นปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นก็ให้พิจารณาอากาศนั้นเป็นอารมณ์ บริกรรม
ว่าอนนุโตยกาสาไส อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ เมื่อบริกรรมนึกอยู่ดังนี้เนื่อง ๆ จิตก็จะสงบราบังบ ตั้งมั่น
เป็นอุปะการสมาธิ ตลอดขึ้นไปจนอัปปนาสมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเป็นรูปฌานที่ ๑ ชื่ออากาสาณัญ-

^๑Ibid., P.56.

จายตนฌาน ความสุขที่ได้จากการเจริญรูปฌานที่ ๑ เป็นความสุขที่ว่างจากการรบกวนของรูปสัญญา ประเด็นที่ว่าสุขในจิตตุดฌานเพราะรูปสัญญาดับไป

เมื่อได้รูปฌานที่ ๑ แล้ว จะเจริญรูปฌานที่ ๒ พึงละอากาสนิมิตที่เป็นอารมณ์ของรูปฌาน แรกนั้นเสีย มากำหนดจิตที่ยึดหน่วงเอารูปฌานที่แรกคือจิตที่นึกอากาส อาศัยตั้งอยู่ในอากาสนิมิต นั้นเป็นอารมณ์ ทำปรักรรมว่า อนนต วิญญาณ วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้เนื่อง ๆ ก็จะได้สำเร็จรูป ฌานที่ ๒ ชื่อวิญญาณัญจายตนฌาน ความสุขที่ได้จากการเจริญรูปฌานที่ ๒ นี้ เป็นความสุขที่ว่างจาก การรบกวนของอากาสัญญาประเด็นที่ว่าสุขในอากาสัญญาจายตนฌาน เพราะอากาสัญญา- จายตนสัญญาดับไป

เมื่อได้รูปฌานที่ ๒ แล้ว จะเจริญรูปฌานที่ ๓ ต่อไป พึงละรูปวิญญาณที่แรกที่เป็น อารมณ์ของรูปฌานที่ ๒ นั้นเสีย มายึดหน่วงเอาความที่ไม่มีมีของรูปฌานที่แรก คือกำหนดว่ารูป วิญญาณที่แรกนี้ไม่มีในที่นี้ ดังนี้เป็นอารมณ์ แล้วทำปรักรรมว่า นตฺถิ กิญฺจิ รูปวิญญาณที่แรกนี้ในที่หนึ่ง ไม่มี มิได้เหือติดอยู่ในอากาส ดังนี้เนื่อง ๆ ก็จะได้สำเร็จรูปฌานที่ ๓ ชื่อ อากิญจัญญาจายตนฌาน ความสุขที่ได้จากการเจริญรูปฌานที่ ๓ เป็นความสุขที่ว่างจากการรบกวนของวิญญาณัญญา- จายตนสัญญา ประเด็นที่ว่าสุขในวิญญาณัญญาจายตนฌาน เพราะวิญญาณัญญาจายตนสัญญาดับไป

เมื่อได้รูปฌานที่ ๓ แล้วจะเจริญรูปฌานที่ ๔ ต่อไปพึงปล่อยอารมณ์ของรูปฌานที่ ๓ นั้น เสีย พึงกำหนดเอาแต่ความที่ละเอียดประณีตของรูปฌานที่ ๔ เป็นอารมณ์ ทำปรักรรมว่า สนฺตเมตฺถิ ปสฺสิตเมตฺถิ รูปฌานที่ ๔ นี้ละเอียดนัก ประณีตนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังนี้เนื่อง ๆ ก็จะได้สำเร็จรูปฌานที่ ๔ ชื่อ เนวสัญญานาสัญญาจายตนฌาน ความสุขที่ได้จากรูปฌานที่ ๔ นี้เป็น ความสุขที่ว่างจากการรบกวน ของอากิญจัญญาจายตนสัญญาประเด็นที่ว่าสุขในอากิญจัญญาจายตนฌาน เพราะ อากิญจัญญาจายตนสัญญาดับไป

ฌานทั้ง ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ นี้ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ ๘ สมาบัติเป็นผล ซึ่งบางทีก็ เรียกว่าผลสมาบัติ เมื่อได้ฌานมีวิสาขานาณคล่องแคล่วดีแล้วจึงทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดี ด้วยเหตุนี้สมาบัติจึงเป็นผลของฌาน สมาบัติ ๘ ประการนี้ ในศาสนาอื่นก็มี แต่มิได้เป็นไปเพื่อดับ กิเลสให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ เป็นแต่กฏฐธรรมสุวิหาร บ่มเป็นไปเพื่อให้เกิดในพรหมโลกอย่าง เดียวดังปรากฏในพุทธประวัติว่าก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ ได้ทรงศึกษาในสำนักของดาบส ๒ ท่าน คือ อาหารดาบส กาลามโคตร กับอุทกดาบส รามบุตร จนได้ถึงรูปฌานที่ ๔ แต่พระองค์ทรงเห็น

ว่าวิธีการทางศาสนาอย่างนี้เป็นหมัน ความสว่างหาได้เกิดขึ้นจริง ๆ ไม่ จึงเสด็จจาริกเพื่อแสวงหาธรรมต่อไป ส่วนสมาบัติในพระพุทธศาสนาย่อมเป็นไปเพื่อรำงับดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

สมาบัติมี ๒ ประเภทคือ ผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ผลสมาบัตินั้นย่อมมีได้แก่ปุถุชน และพระอริยเจ้าที่ได้สมาบัติ ส่วนนิโรธสมาบัตินั้นมีได้เฉพาะพระอริยบุคคล ๒ ประเภท คือ พระอนาคามี และพระอรหันต์ประเภทอุกโตภาคภูมิเท่านั้น ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ ในหัวข้อ สุขในสัญญาเวยดีนิโรธสมาบัติ จึงไม่ขอนำมากล่าวในที่นี้

จากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้เป็นปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุขอันเป็นความสุขอีกระดับหนึ่งที่สูงกว่าและประณีตกว่าความสุข แต่อย่างไรก็ตาม ความสุขระดับนิพพานนั้นยังมีใช้จุดหมายที่แท้จริงของพุทธปรัชญา ความสุขอันเป็นจุดหมายที่แท้จริงของพุทธปรัชญาก็คือความสุขระดับนิพพานสุขและถือเป็นความสุขระดับสูงสุดในบรรดาความสุขทั้งหมดที่พุทธปรัชญาได้แสดงไว้ดังได้กล่าวถึงมาแล้วลำดับต่อไปจะได้อีกกล่าวถึงปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุข ดังนี้

๔.๔ ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุข

เนื่องจากนิพพานสุขเป็นความสุขในระดับที่ประณีตสูงสุดในบรรดาความสุขทั้งหมดที่พุทธปรัชญาได้แสดงไว้ ด้วยเหตุนี้ การดำเนินปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุขจึงเป็นกระบวนการที่สลับซับซ้อนมาก ในสังยุตตนิกาย ส่ายตนวรรค ชัมพูชาทกสังยุตต์ ข้อ ๔๔๗^๒ พระสารีบุตร ได้แสดงปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานแก่ปริพาชก ชื่อชัมพูชาทกะ ดังนี้

- ... อูกรท่านสารีบุตรที่เรียกว่านิพพาน ๆ ดังนี้ นิพพานเป็นไฉนหนอ ท่านสารีบุตรตอบว่า
- ดูกรผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน
 - ข. ดูกรท่านผู้มีอายุ ก็มรรคามีอยู่หรือ ปฏิบัตามีอยู่หรือ เพื่อกระทำนิพพานนั้นให้แจ้ง
 - ฉา. มีอยู่ผู้มีอายุ ฯ
 - ข. ดูกรท่านผู้มีอายุ ก็มรรคเป็นไฉน ปฏิบัติเป็นไฉน เพื่อกระทำนิพพานนั้นให้แจ้ง
 - ฉา. ดูกรผู้มีอายุ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ คือความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ เพียรชอบ ตั้งสติชอบ ตั้งใจชอบ นี้แลเป็นมรรค เป็นปฏิบัติเพื่อกระทำนิพพานนั้นให้แจ้ง ฯ

^๑ ส. วัฒนเศรษฐ, พระมหาบุรุษ, พิมพ์ครั้งที่ ๕. (พระนคร : ทวีรกิจการพิมพ์, ๒๕๑๓),

^๒ สุต. สัง. สฟ. ๑๘/๔๔๗/๒๘๗.

จะเห็นได้ว่าการเข้าถึงนิพพานสุขดังกล่าวนั้น จะเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัติเท่านั้น จึงได้มีคำสอนที่เกี่ยวกับการปฏิบัติโดยตรง ผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจ และเลื่อมใสในพุทธธรรมคนใดเป็นพื้นฐาน ย่อมสามารถปฏิบัติตามปฏิบัตินั้นได้ การปฏิบัติดังกล่าวแบ่งได้เป็นช่วงกว้าง ๆ มุ่งเฉพาะสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นตอน ๆ เรียงลำดับในรูปแบบที่เรียกว่าไตรสิกขา คือ^๑

๑. อธิศีลสิกขา การฝึกอบรมในด้านความประพฤติทางกาย วาจา
๒. อธิจิตตสิกขา การฝึกอบรมทางจิตหรือกระบวนการสมาธิ
๓. อธิปัญญาสิกขา การฝึกอบรมปัญญาขั้นสูง

ไตรสิกขานี้เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในรูปแบบปฏิบัติจะกลายเป็นส่วนสำคัญของหลักที่เรียกว่าโอวาทปาติโมกข์^๒ อันเป็นคำสอนที่เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธเจ้า ๓ ประการคือ

๑. สัพพปาปสฺส อกรรม การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (ศีล)
๒. กุสลสฺสุปสมฺปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (สมาธิ)
๓. สจฺจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส (ปัญญา)

โดยนัยนี้ในทางปฏิบัติ เมื่อจัดเป็นระบบการฝึกอบรมแบบช่วงกว้าง ๆ โดยถือว่าผู้ปฏิบัติมีความรู้ ความเข้าใจ หรือความเชื่อเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว การฝึกอบรมจึงเริ่มที่ความประพฤติทางกาย วาจา(ศีล) ก่อน แล้วประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต(สมาธิ) จนถึงระดับสุดท้ายคือทำปัญญาให้แก่กล้าจนพ้นจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานได้ ระบบการฝึกอบรมแบบนี้เรียกชื่อว่า ไตรสิกขา

ความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกันของไตรสิกขานี้มองเห็นได้แม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือเมื่อมีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ และเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตนก็จะไม่มีความฟุ้งซ่าน วุ่นวายใจ จิตจึงปลอดโปร่ง สงบ แน่วแน่ การคิด การพิจารณา การรับรู้จึงเป็นไปอย่างคล่องตัว และเป็นผลดีในทางปัญญา ในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไปก็ถึงขั้นจะทำให้เกิดญาณ รู้แจ้งเห็นจริงจนกำจัดอาสวะกิเลสได้นั้น ย่อมต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วแน่ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะ

^๑ พระราชวรมณี (ประยูรย์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐), หน้า ๑๖๑.

^๒ สุต. ที. ม. ๑๐/๕๔/๔๔-๔๕.

ต่าง ๆ ได้หมดเหลือแต่อารมณ์ที่กำหนดไว้ ทำการแต่เพียงอย่างเดียว ไตรสิกขาซึ่งจัดลำดับเป็น
ศีล สมาธิ ปัญญา นำมาเทียบกับองค์มรรค ได้ดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ	] ๓. ปัญญา
๒. สัมมสังกัปปะ	
๓. สัมมาวาจา	] ๑. ศีล
๔. สัมมาภิรมันตะ	
๕. สัมมาอาชีวะ	
๖. สัมมาวายามะ	] ๒. สมาธิ
๗. สัมมาสติ	
๘. สัมมาสมาธิ	

การแยกหัวข้อจัดลำดับไว้เช่นนี้เป็นการจัดคร่าว ๆ ตามความเด่นในขั้นตอนต่าง ๆ
ของการปฏิบัติ เช่น สัมมาทิฐิ จัดเป็นข้อแรกเพราะในการปฏิบัติธรรม เริ่มแรกที่เดียวจะต้องมี
ความเห็น มีความเข้าใจหรือเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน แล้วจึงดำริการและ
เริ่มประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ อย่างไรก็ตาม การฝึกอบรมตนขั้นต้น ๆ ย่อมมุ่งไปที่ความประพฤติ
ทางกายวาจา ที่เป็นชั้นภายนอกหรือชั้นหยาบ ให้อยู่ในสภาพที่พร้อมเสียก่อน จากนั้นจึงฝึกอบรมจิต
ซึ่งเป็นชั้นภายใน ในการฝึกอบรมต่อ ๆ กันนี้ ความรู้ ความเข้าใจ หรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุน
เดิมนั้นก็จะค่อย ๆ เจริญและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยการฝึกอบรมในทางกายและทางจิต
นี้ ในที่สุดปัญญาก็จะ เจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงถึงขั้นหลุดพ้นบรรณิพพานได้
องค์มรรคทั้ง ๘ นี้ เป็นทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา เพราะไม่เข้าไปข้องแวะกับ
ทางที่เรียกว่าสุดโต่งสองสายคือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยค คือการหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข
๒. อัตถกิลมณานุโยค คือการสร้าง ความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง

ความหมายขององค์มรรคแต่ละข้อมีดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ - ความเห็นชอบ คือมีความเห็น ความเชื่อที่ถูกต้อง มีความรู้ในอริยสัจ ๔
ดังพุทธพจน์ว่า "...ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิคืออะไร? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้

ในทุกชนิดโรธ ความรู้ในทุกชนิดโรธคามินิปฏิบัติภา นี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ^๑

สัมมาทิฐิ เป็นส่วนสำคัญขั้นต้นของการปฏิบัติ เพราะถ้าปราศจากสัมมาทิฐิแล้วย่อมไม่สามารถรู้หรือแยกข้อปฏิบัติอื่น ๆ ที่ถูกหรือผิดได้

สัมมาทิฐิ มี ๒ ระดับ คือ ระดับที่เป็นสาสวะ (โลกียะ) กับระดับโลกุตตระ ดังพุทธพจน์ว่า

... เรากล่าวว่าสัมมาทิฐิมี ๒ อย่าง คือสัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญอำนวยการวิบากแก่ขันธอย่างหนึ่ง กับสัมมาทิฐิเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง

สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะจัดอยู่ในฝ่ายบุญ อำนวยการวิบากขันธเป็นใจน คือ ความเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล กรรมที่ทำไว้ดีและชั่วมีผล มีวิบาก โลกนี้มีปรโลกมี มารดา มี ิตดา มี สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ มี สมณพหุมนผู้ประพฤติชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศ โลกนี้และปรโลกให้แจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเองมีอยู่แน่ สัมมาทิฐิจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนวยการวิบากแก่ขันธ

สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นใจน? คือองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาหรือ ปัญญาผล ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความเห็นชอบ องค์แห่งมรรค ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่แล้ว สัมมาทิฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสาวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าสัมมาทิฐิเป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำในการดำเนินตามมรรคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุก ขั้นตอนของการปฏิบัติอย่างไรก็ตาม ระหว่างการดำเนินมรรคาคดลอคสายนี้ สัมมาทิฐิมิใช่เป็นเพียงที่อาศัยหรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ เพียงฝ่ายเดียว แต่ตัวสัมมาทิฐิเองก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่น ๆ ด้วย ยิ่งการดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็งแกร่งชัดเจน มีกำลังบริสุทธิ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุดก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่า สัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้น และปลายสุดของมรรคา

สัมมาทิฐิเป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรคในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติธรรมหรือตามแนวไตรสิกขาว่าเป็นขั้น เริ่มแรกและเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ เป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับจนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุดดังที่กล่าวถึงมาแล้ว ดังนั้นการสร้าง เสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งและปัจจัยให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้น มี ๒ อย่าง คือ^๒

^๑ สุต. ที. ม. ๑๐/๒๔๔/๒๗๕., สุต. ม. ม. ๑๒/๑๔๙/๔๙.

^๒ สุต. ม. อ. ๑๔/๒๕๖-๒๕๘/๑๕๘-๑๕๙.

^๓ สุต. ม. ม. ๑๒/๔๘๗/๔๘๓.

๑. ปรโตโฆสะ - เสี่ยงจากผู้อื่น การโฆษณา การแนะนำชักจูง การได้เรียนรู้จากผู้อื่น

๒. โยนิโสมนสิการ - การทำในใจโดยแยบคาย การพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า การใช้ความคิดสืบสาวตลอดสาย การคิดอย่างมีระเบียบ การพิจารณาด้วยอุบาย การคิดแยกแยะออกดูตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหา อุปาทานของตนเข้าจับ

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน สำหรับคนสามัญซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่นและคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงได้ง่าย แต่ก็ต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้ ส่วนคนที่มีปัญญาแก่กล้าย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่กระนั้นก็ต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้นและเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้น แต่ถ้าปัจจัยอย่างหนึ่งอย่างใดหรือทั้งสองอย่างผิดพลาด ก็อาจได้รับผลตรงข้ามคือมีจลาติฐิได้

ในตอนต้น สัมมาทิฐิ (ความเข้าใจด้วยเหตุผล) อาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ และจะควบคู่มากับศรัทธา (ความเชื่อ) ต่อเมื่อมีสัมมาญาณะ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิ์ศรัทธาจะหมดไปเพราะถูกปัญญาแทนที่ เป็นการใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเอง เป็นอิสระทำให้สามารถช่วยตัวเองได้จนถึงขั้นสุดท้าย ปัญญา รู้แจ้งความจริง เรียกว่าสัมมาวิมุตติ ตามลำดับดังนี้

การเสวนาสัมบุรุษ → การสดับเล่าเรียนลัทธธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ
→ ปราโมทย์ → ปีติ → สุข → สมာธิ → ยถาภูตญาณทัสสนะ → นิพพิทา →
วิราคะ → วิมุตติ

เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะมีเจริญเข้าสู่จุดหมายด้วยการอุททนต์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ๕ อย่าง คือ^๑

๑. ศील - ความประพฤติดีงาม

๒. สุตตะ - ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม

^๑ สุต. อัง. ปัญจก. ๒๒/๒๔/๒๐-๒๑.

- ๓. สากัจฉา - การสนทนา ถกเถียง อภิปราย และเปลี่ยนความคิดเห็น สอบค้นความรู้
- ๔. สมถะ - ความสงบ การทำใจให้สงบ การไม่มีความหึงห่าน รุนววยใจ
- ๕. วิปัสสนา - การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาพของมัน คือ ตามที่มันเป็น

จริง

กล่าวโดยสรุป สัมมาวิริยก็คือ ความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือเห็นตามสิ่งทั้งหลายเป็นจริง การที่สัมมาวิริยจะพัฒนาขึ้นย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่าง ๆ อย่างผิวเผินหรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้น แยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้า และในแง่สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ทำให้ไม่ถูกลวงด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะเป็นอิสระเป็นตัวของตัวเอง กระทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญาซึ่งเป็นขั้นที่สัมมาวิริยส่งผลแก่องค์มรรคข้อต่อ ๆ ไป เริ่มต้นทำลายสังโยชน์ มีสีกกายวิริย วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เป็นต้น

๒ สัมมาสังกัปปะ - ความดำริชอบ มี ๒ ระดับคือ ระดับโลกียะ และระดับโลกุตระ ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

... เรากล่าวว่า สัมมาสังกัปปะมี ๒ อย่างคือ สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ชุนธออย่างหนึ่ง กับสัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง

สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะคือ เนกขัมมสังกัปป์ อพยาบาทสังกัปป์ อวิคิงหาสังกัปป์ ... สัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรคคือ ความตริก(ตักกะ) ความนึกคิด(วิตักกะ) ความดำริ(สังกัปป์) ความคิดแน่วแน่(อัปปนนา) ความคิดขี้กแน่นแน่น(พยุปปนนา) ความเอาใจจดจ่อลง วจิสัจจของบุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ พริ้งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ ...

ตามคำจำกัดความข้างต้น สัมมาสังกัปปะ ในระดับโลกียะ คือ ความดำริชอบหรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ๓ ประการคือ

- ๑. เนกขัมมสังกัปป์ หรือเนกขัมมวิตก คือความดำริที่ปลอดจากกาม ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งไม่หมกมุ่นพันพันติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความอยากต่าง ๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว รวมไปถึง

๑๑๓. ม. ช. ๑๔/๒๖๑-๒๖๓/๑๖๐.

ถึงความคิดเสียสละ และความคิดในรูปสัญลักษณ์ ก็อบรรพชา หรือการออกบวชด้วย จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจาก ราคะ หรือโลภะ

๒. อพยาบาทสังกัปป์ หรืออพยาบาทวิตก คือความดำริที่ไม่มี ความเคียดแค้นชิงชัง ชัดเคื่อง หรือการคิดเห็นเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือ เมตตา ซึ่งหมายถึง ความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ

๓. อวิหิงสาสังกัปป์ หรืออวิหิงสาวิตก คือความดำริที่ไม่มี การเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาคุณธรรมที่ตรงข้ามคือกรรณา ซึ่งหมายถึง ความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ เช่นกัน

ข้อควรสังเกตุคือ ความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฐิ กับสัมมาสังกัปป์นั้น เมื่อเทียบกับกิเลสหลักที่เรียกว่า อกุศลมูล ๓ อย่าง มี โลภะ โทสะ โมหะ แล้วจะเห็นว่าสัมมาทิฐิเป็นตัวกำจัดกิเลสต้นตอที่สุดคือโมหะ ส่วนสัมมาสังกัปป์กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อ เนื่องออกมาคือ เนกขัมมสังกัปป์ กำจัดโลภะและอพยาบาทสังกัปป์กับอวิหิงสาสังกัปป์ กำจัดโทสะ จึงเป็นความกลมกลืนต่อเนื่องประสานกันทุกด้าน

อย่างไรก็ตาม องค์มรรคเพียง ๒ ข้อ ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นสมบูรณ์เต็มที่ตามจุดหมายและการปฏิบัติธรรมแต่ละข้อมิใช่จะสมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้น ๆ ทันที แต่ต้องเป็นไปตามลำดับ ดังนั้นสัมมาสังกัปป์ ๓ ข้อนี้ เนกขัมมสังกัปป์ บางทีก็หมายเอาเพียงขั้นหยาบในรูปสัญลักษณ์ คือการออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยาบาทสังกัปป์ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปป์ก็มุ่งเอาการเจริญกรรณา เป็นสำคัญ ปัญหาที่เจริญในขั้นนี้ แม้จะเป็นสัมมาทิฐิมองเห็นตามความเป็นจริงแต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นแจ้งเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นมีอุเบกขา ซึ่งอาศัยสมาธิเป็นรากฐาน

การปฏิบัติช่วงแรกตามองค์มรรค ๒ ข้อข้างต้นนี้ สรุปได้ด้วยพุทธพจน์ว่า " ... ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่างชื่อว่า เป็นผู้ดำเนินปฏิบัติหาอันไม่ผิดพลาดและเป็นอันได้ เริ่มก่อต้นกำเนิดของความสิ้นอาสวะแล้ว ธรรม ๔ อย่างนั้น คือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก สัมมาทิฐิ ..."^๑

^๑ สุต. อัง. จตุกก ๒๑/๗๒/๘๔

๓. สัมมาวาจา - วาจาชอบ มี ๒ ระดับคือ ระดับที่เป็นโลกียะ และระดับโลกุตระ ระดับโลกียะได้แก่

๑. มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
๒. ปิสุณาย วาจา เวรมณี เจตนางดเว้นจากวาจาเสื่อมเสีย
๓. ผรุสสาย วาจา เวรมณี เจตนางดเว้นจากวาจาหยาบคาย
๔. สมุပ္ปลาปา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ

ระดับโลกุตระได้แก่ " ... ความมกต ความเว้น ความเว้นขาดเจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค อยู่ ... "๑

๔. สัมมากัมมันตะ - กระทำชอบ แบ่งออกเป็น ๒ ระดับคือ ระดับโลกียะ และระดับโลกุตระ ระดับโลกียะได้แก่

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการศีตรอนชีวิต
๒. อทินนาทานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการเอาของที่เขาไม่ได้ให้
๓. กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการประพฤติดีกในกามทั้งหลาย

ระดับโลกุตระได้แก่ " ... ความมกต ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค อยู่ ... "๒

๕. สัมมาอาชีวะ - การเลี้ยงชีพชอบ แบ่งออกเป็น ๒ ระดับคือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตระ ระดับโลกียะได้แก่ การละมิฉฉาอาชีวะคือ การคดโกง หลอกลวง เบียดเบียนผู้อื่น หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ

^๑ สุต. ม. อ. ๑๔/๒๖๔/๑๖๑.

^๒ สุต. ม. อ. ๑๔/๒๗๓/๑๖๒.

ระดับโลกุตระได้แก่ " ... ความมด ความเว้น เจตนางดเว้นจากมิจฉาอาชีวะของ ภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้พร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ ..."^๑

องค์มรรค ๓ ข้อนี้ คือ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ จัดเป็นขั้นศีลอัน เป็นพื้นฐานของระบบการฝึกอบรมแบบไตรสิกขา แม้ว่าศีลยังมีข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยตัว ของมันเอง แต่ก็ เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ขั้นสมาธิ สมาธิจึงเป็นจุดหมายเฉพาะของศีล โดย ันนี้ศีลจึงมีความสำคัญมาก คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีลก็คือ เจตนาที่จะงดเว้นหรือการไม่มีความดำริ ในการทำที่ทำความชั่วใด ๆ อยู่ในใจ จึงทำให้จิตใจบริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิแล้วก็เกิดความคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา และนำไปสู่ความหลุดพ้นในที่สุด

๖. สัมมาวายามะ - ความเพียรชอบ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมปปธาน หรือปธาน ๔ ได้แก่^๒

๑. สังวรปธาน คือเพียรป้องกัน หรือเพียรระวังไม่ให้กุศลเกิดขึ้น
๒. ปหานปธาน คือเพียรละหรือเพียรกำจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว
๓. ภavanaปธาน คือเพียรเจริญหรือเพียรสร้างให้กุศล ให้เกิดมีขึ้น
๔. ออนุรักษณาปธาน คือเพียรรักษา และส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

ตามทรรศนะแห่งพุทธปรัชญา การที่บุคคลจะเข้าถึงความหลุดพ้นได้นั้น สิ่งสำคัญที่จะขาด เสียมิได้ก็คือความเพียร เพราะความเพียรเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น ที่เป็นดังนี้เพราะ สัจธรรมในพุทธปรัชญามีลักษณะ เป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยตัวเอง มิได้เป็นสิ่งที่ถูก สร้างขึ้น บุคคลสามารถปฏิบัติให้ถึงสัจธรรมดังกล่าวด้วยตนเอง ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดา เป็นแต่ผู้บอกทางให้เท่านั้น ความเพียรจึงเป็นสิ่งสำคัญและการทำความเพียรนี้ต้องให้สอดคล้องกลม กลืนกันไปกับธรรมข้ออื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ ความเข้าใจ ใช้ปัญญาคำเนิน ความเพียรให้พอเหมาะไม่ตั้งเกินไป และไม่หย่อนเกินไป

^๑ สุต. ม. อุ. ๑๔/๒๗๘/๑๖๓.

^๒ สุต. ยิง. จตกก. ๒๑/๖๔/๘๕-๘๖.

๗. สัมมาสติ - ระลึกชอบ หมายถึงความระลึกได้ ความไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอย สัมมาสติก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง สติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในพระสูตรได้แก่^๑

๑. พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

สติปัฏฐานแปลว่า ที่ตั้งของสติ การปรากฏของสติ อันได้แก่ การใช้สติ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีถึงที่สุด ดังพุทธพจน์ว่า " ... ทางนี้เป็นมรรคาเอกเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นความโศกและปริเทวะ เพื่อความฮัสดงแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุโลกุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี้คือสติปัฏฐาน ๔ ..."^๒

การเจริญสติปัฏฐาน เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่ถือว่า มีพร้อมทั้งสมถะและวิปัสสนาในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถะจนได้ฌาน ดังที่กล่าวถึงมาแล้วในหัวข้อ "ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงฌานสุข" แล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้น ๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญแต่วิปัสสนาฝ่ายเดียวตามแนวสติปัฏฐานนี้ไปจนถึงที่สุดก็ได้

สติปัฏฐานมีใจความโดยสังเขปดังนี้^๓

(๑) กายานุปัสสนา - การพิจารณากาย ได้แก่

^๑ สุต. ที. ม. ๑๐/๒๔๔/๒๗๕ ; สุต. ม. มุ. ๑๒/๑๔๔/๔๔.

^๒ สุต. ที. ม. ๑๐/๒๗๓/๒๕๗ ; สุต. ม. มุ. ๑๒/๑๓๒/๔๔.

^๓ พระราชนิพนธ์(ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

๑. อานาปานสติ คือไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติ กำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่าง ๆ
 ๒. กำหนดอิริยาบถ คือเมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไร ๆ ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้น ๆ
 ๓. สัมปชัญญะ คือสร้างสัมปชัญญะในการกระทำทุกอย่าง และความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายขุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนั่ง เป็นต้น
 ๔. ปฏิภูมณสิกการ คือพิจารณาร่างกายของตน ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่าง ๆ มากมายมารวม ๆ อยู่ด้วยกัน
 ๕. อาตมณสิกการ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่าง ๆ
 ๖. นวสีวธิกา คือมองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ กัน โดยระยะเวลา ๔ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ ๆ ไปจนถึงกระดูกผุ แล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตนว่าจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน
- (๒) เวทนานุปัสสนา - การพิจารณาเวทนา คือเมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉย ๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ
- (๓) จิตตานุปัสสนา - การพิจารณาจิต คือจิตของคนในขณะนั้น ๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ หงุดหงิด เป็นสมาธิ หลุดพ้น หรือไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ
- (๔) ฌัมมานุปัสสนา - การพิจารณาธรรมคือ
๑. นิรวณฺ์ คือรู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า นิรวณฺ์ ๔ แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเสียได้อย่างไร ที่ได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ
 ๒. ชันธฺ์ คือกำหนดรู้ว่า ชันธฺ์ ๔ แต่ละอย่างคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร

๓. อายตนะ คือรู้ชัดในอายตนะภายใน ภายนอก แต่ละอย่าง ๆ รู้ชัดในสังโยชน์ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะนั้น ๆ รู้ชัดว่าสังโยชน์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่จะได้แล้วไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร

๔. โภชนงค์^๑ คือรู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า โภชนงค์ ๗ แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตน หรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๕. อริยสัจ คือรู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ๆ ตามความเป็นจริงว่าเป็นอะไร เป็นอย่างไร

จากข้อความในคำแสดงสติปัญญาแต่ละข้อนี้ จะเห็นได้ว่า ในการปฏิบัตินั้น ไม่ได้ใช้สติปัญญาอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่น ๆ ร่วมอยู่ด้วย เช่น มีความเพียร มีสัมปชัญญะและสมาธิ สติเป็นธรรมที่สำคัญ ในแง่ที่เป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และคอยป้องกันยับยั้งไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้น

๘. สัมมาสมาธิ - ความตั้งมั่นของจิตชอบ ได้แก่ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง การเจริญสมาธิก็คือการเจริญฌาน ซึ่งมีรูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในหัวข้อ "ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงฌานสุข" และสมาธิในที่นี้ก็คือ สมาธิที่กล่าวถึงในฌานสุขนั้นเอง จึงไม่ขอนำมากล่าวซ้ำในที่นี้

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญข้อหนึ่งในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงนิพพานอันเป็นจุดหมายของพุทธปรัชญา ขอบเขตความสำคัญของสมาธิอาจสรุปได้ดังนี้

๑. ประโยชน์ของสมาธิในการปฏิบัติธรรม เพื่อเข้าถึงจุดหมายนั้น อยู่ที่นำมาใช้เป็น ที่ทำการสำหรับให้ปัญญาปฏิบัติการณ์อย่างได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นขั้นที่เจริญถึงที่สุด ลำพังสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด แต่ถ้าไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายคือนิพพานได้

^๑ โภชนงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติ ธรรมวิชัย วิริยะ ปิติ บัลลหิ สมภาสิ อุเบกขา

๒. ฌานทั้ง ๘ นั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่เมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่า สมถะอย่างเตียวแล้ว ยังเป็นเพียงระดับโลกียะเท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายคือ นิพพาน อันเป็นระดับโลกุตระไม่ได้

๓. ในภาวะแห่งฌาน ที่เป็นผลจากการเจริญสมาธินั้น กีเลสต่าง ๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่า เป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้มีเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวนานั้นเท่านั้น แต่ภาวนาดังกล่าวไม่ยั่งยืน เพราะถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ (ถ้าถือว่าเป็นนิพพาน ก็เป็นคหังคนิพพาน ซึ่งยังเป็นระดับโลกียะ) ความหลุดพ้นดังกล่าวจึงเป็นความหลุดพ้นชั้นโลกียะ

จะเห็นได้ว่า ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายคือ นิพพานนั้น องค์ธรรมที่สำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินใจในขั้นสุดท้ายจะต้องเป็นปัญญา และปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการณ์ในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะว่า วิปัสสนา ดังนั้นการปฏิบัติจึงต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนา เสมอ

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้พอจะสรุปได้ว่า ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุขนั้นจะต้องเป็นไปด้วยการปฏิบัติเท่านั้น และการปฏิบัติดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๓ ขั้นตอน ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งขั้นตอนทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้มีพร้อมมูลในองค์มรรคทั้ง ๘ กล่าวคือ องค์มรรค ๒ ข้อแรกจัดเป็นขั้นปัญญา ๓ ข้อถัดมาเป็นขั้นศีล และ ๓ ข้อสุดท้ายเป็นขั้นสมาธิ กระบวนการทั้ง ๓ ขั้นตอนอันมีอยู่ในองค์มรรคทั้ง ๘ นี้ เมื่อนักปฏิบัติอย่างถูกต้องแล้วย่อมนำไปสู่นิพพานสุขอันเป็นความสุขระดับโลกุตระสุข และเป็นจุดหมายของพุทธปรัชญาได้ในที่สุด

เนื่องจากนิพพานสุขเป็นความสุขระดับสูงสุด ตามทรรศนะของพุทธปรัชญา ดังนั้นผู้เข้าถึงนิพพานสุขจึงถือว่าเป็นผู้เข้าถึงความหลุดพ้น คือหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีก ส่วนผู้ที่ยังไม่ถึงความหลุดพ้น จะต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกตามเหตุปัจจัยและกฎแห่งกรรมที่แต่ละบุคคลกระทำไว้ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้บุคคลไม่สามารถถึงความหลุดพ้นได้คือกิเลส กิเลสที่ผูกมัดสัตว์ทั้งหลายให้ติดข้องอยู่ในวัฏสงสาร เรียกว่า สังโยชน์ มี ๑๐ ประการ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทดังนี้

ก. โอรัมภาคิยสังโยชน์ - สังโยชน์เบื้องต้น เป็นกิเลสหายาบ เป็นไปในภพอันต่ำได้แก่

๑. สักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวเป็นคน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ
ว่าเป็นสิ่งมีตัวตน
๒. วิจิจจณา ความสังเลสังสัย ความมีใจไม่แน่นอน ในทางปฏิบัติและมรรค ผล
นิพพาน
๓. สัสสพตปรามาส ความยึดมั่นในกิเลส โดยสักแต่ว่าทำตาม ๆ กันไปอย่าง
งมงาย หรือเห็นว่าขลังหรือศักดิ์สิทธิ์
๔. กามราคะ ความกำหนัด ครุ่นคิด คิดในกามคุณ
๕. ปฏิมะ ความกระทบกระทั่งแห่งใจ ความหงุดหงิดขัดเคืองใจ
๖. อุทัมภาคิยสังโยชน์ - สังโยชน์เบื้องสูง เป็นกิเลสอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพ
อันสูง ได้แก่^๑
 ๖. รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์ของรูปฌาน หรือติดใจในรูปที่ประณีต มีความ
ปรารถนาในรูปภพ
 ๗. อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์ของอรูปฌาน หรือติดใจในสิ่งที่ เป็นอรูปธรรม
มีความปรารถนาในอรูปภพ
 ๘. มานะ ความทรงตน ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
 ๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ
 ๑๐. อริชชา ความหลง ความไม่รู้จริงในสภาวะธรรมชาติ

สังโยชน์ ๑๐ ประการนี้เป็น "พันธนะ" คือกิเลสที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับภพ^๒ บุคคลที่ยังมีสังโยชน์
เหล่านี้เปรียบได้กับปลาที่กสันเบ็ดเข้าไป แม้จะว่ายน้ำหนีไปไกลเท่าใดก็ยังมีสายเบ็ดเหนี่ยวรั้งอยู่
อาจถูกสายเบ็ดดึงตัวกลับมาได้ ดังนั้นการละสังโยชน์จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้หลุดพ้น ผู้หลุดพ้น
เรียกว่าพระอรหันต์บุคคล แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ตามขั้นขั้นการละสังโยชน์ได้คือ

^๑ สุต. อัง. นวก. ๒๓/๒๗๔/๔๒๔.

^๒ ธนิต อยู่โพธิ์, เรื่องของพระอรหันต์บุคคลหรืออันสงฆ์สี่ตปิฎก, (ธนบุรี : โรงพิมพ์ประยูร
วงศ์, ๒๕๑๔), หน้า ๘

๑. พระโสคาบัน คือพระอริยบุคคล ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นับเป็นบุคคลอันดับแรกที่ได้เห็นพระนิพพาน หรือเห็นอริยสัจโดยแท้จริง เป็นเหตุให้ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระโสคาบันแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ตามความอ่อน กลาง แก่ ของอินทรีย์คือ^๑

๑.๑ สัตตักขัตตบุรณะ คือผู้มาถึงความเป็นอริยบุคคลโดยวิปัสสนาอย่างอ่อน ผู้มีอินทรีย์อ่อน พระโสคาบันประเภทนี้จะท่องเที่ยวไปในสุคติภพ ๗ ภพ ก็จะเข้าถึงนิพพานได้

๑.๒ โกสังโกละ คือผู้มาโดยวิปัสสนาอย่างกลาง มีอินทรีย์ปานกลาง พระโสคาบันประเภทนี้ จะแล่นท่องเที่ยวไปสู่ตระกูล (คือภพ) ๒ หรือ ๓ ตระกูล ก็เข้าถึงนิพพานได้

๑.๓ เอกพีธี คือผู้มาโดยวิปัสสนาอย่างกล้า มีอินทรีย์กล้า พระโสคาบันประเภทนี้จะเกิดในโลกมนุษย์อีกชาติเดียวเท่านั้น แล้วก็เข้าถึงนิพพานได้

๒. พระสกทาคามี คือพระอริยบุคคล ผู้ละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง เช่นเดียวกับพระโสคาบัน และสามารถทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง พระอริยบุคคลประเภทนี้จะกลับมาสู่โลกนี้โดยการถือปฏิสนธิอีกเพียงครั้งเดียวก็จะเข้าถึงนิพพานได้ พระสกทาคามี มี ๕ ประเภทคือ^๒

๒.๑ ท่านที่บรรลूसกทาคามีผลในโลกมนุษย์ แล้วไปเกิดในเทวโลก และนิพพานในเทวโลกนั้น

๒.๒ ท่านที่บรรลूसกทาคามีผลในเทวโลก แล้วมาเกิดในโลกมนุษย์ และนิพพานในโลกมนุษย์

๒.๓ ท่านที่บรรลूसกทาคามีผล และนิพพานในเทวโลก

๒.๔ ท่านที่บรรลूसกทาคามีผล และนิพพานในโลกมนุษย์

๒.๕ ท่านที่บรรลूसกทาคามีผลในโลกมนุษย์ แล้วไปเกิดในเทวโลก อยู่ตลอดอายุในเทวโลก แล้วลงมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งจึงนิพพาน

^๑มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๓๐๑.

^๒ธมิต อยู่โพธิ์, เรื่องของพระอริยบุคคลหรืออนิสงส์สตีบันฐาน, หน้า ๒๔.

๓. พระอนาคามี คือ พระอริยบุคคลผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่างได้แล้ว จะปรินิพพานในเทวโลกชั้นสุทธาวาสนั้นโดยไม่กลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก พระอนาคามี แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ^๑

- ๓.๑ อินตราปรินิพพายี คือท่านผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง
- ๓.๒ อุปทัจจปรินิพพายี คือท่านผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้ว
- ๓.๓ อสังขารปรินิพพายี คือท่านผู้จะปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียรนัก
- ๓.๔ สสังขารปรินิพพายี คือท่านผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร เรียวแรง
- ๓.๕ อุทธังโสโต อภิญญูคามมี คือท่านผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ

๔. พระอรหันต์ คือพระอริยบุคคลผู้ละสังโยชน์ทั้ง เบื้องต่ำและ เบื้องสูงได้ทั้งหมด นับเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด เพราะเป็นผู้พ้นแล้วจากวิภวสงสารโดยเด็ดขาด พระอรหันต์มี ๔ ประเภท คือ^๒

๑. สัทธาวิมุตตะ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา
๒. ปัญญาวิมุตตะ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา
๓. อุภโตภาควิมุตตะ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสอง คือ ทั้งศรัทธาและปัญญา
๔. เตรีชชา คือ ผู้ที่ได้วิชชา ๓^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๓๐๑.

^๓ วิชชา ๓ หมายถึง ความรู้แจ้ง ๓ ประการคือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ - ญาณเป็นเหตุระลึกชาติได้
๒. จุตูปปาตญาณ - ญาณกำหนดรู้จิตและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย
๓. อาสวักขยญาณ - ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

๕. ฉพภิกขุญา คือผู้ใค้อภิกขุญา ๖^๑

๖. ปฏิสัมภิหปเปภคัตตตะ คือผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิหทา^๒

ความสุขของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภทที่กล่าวมานี้เป็นความสุขประเภทโลกุตตรสุขชั้นเป็นความสุขระดับสูงสุดในบรรดาความสุขทั้งหลาย ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว

อนึ่ง แม้ว่าความสุขของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท จะเป็นความสุขประเภทโลกุตตรสุขเหมือนกัน แต่ความประณีตและความสงบเย็น จะแตกต่างกันออกไป เพราะขึ้นอยู่กับการละกิเลสได้มากน้อยต่างกัน เหมือนไฟที่มีเชื้อมากย่อมร้อนมาก มีเขื่อนน้อยก็ร้อนน้อย ในบรรดาพระอริยบุคคล ๔ ประเภทนี้ ความสุขของพระโสดาบันนับว่าเป็นโลกุตตรสุขที่ประณีตน้อยกว่าความสุขของพระอริยบุคคลอีก ๓ ประเภท ทั้งนี้เพราะพระโสดาบันละกิเลส คือสังโยชน์ได้เพียง ๓ อย่าง ส่วนผู้ที่มีความสุขที่ประณีตที่สุดได้แก่ พระอรหันต์ เพราะละสังโยชน์ได้ทั้งหมด เปรียบกับไฟที่สิ้นเชื้อแล้ว ย่อมมีแต่ความสงบเย็น

^๑อภิกขุญา ๖ คือ ความรู้ยิ่งยวด ๖ ประการ ได้แก่

๑. อิทธีวิชา หรืออิตธีวิธี - ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
๒. ทิพพโสด - ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ - ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติ - ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
๕. ทิพพจักขุ - ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
๖. อาสวักขยญาณ - ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

^๒ปฏิสัมภิหทา คือ ปัญญาแตกฉาน มี ๔ ประการ ได้แก่

๑. อัตถปฏิสัมภิหทา - ปัญญาแตกฉานในอรรถ
๒. ธัมมปฏิสัมภิหทา - ปัญญาแตกฉานในธรรม
๓. นิรุกติปฏิสัมภิหทา - ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิหทา - ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

จะเห็นได้ว่า แม้โลกุตตรสุขจะเป็นความสุขระดับสูงสุดก็ตาม แต่ความสุขระดับนี้ก็ยังมี ความประณีตมากน้อยแตกต่างกันออกไปอีก ซึ่งขึ้นอยู่กับการละกิเลส (คือสังโยชน์) ได้มากน้อยต่าง กันของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๔.๖ เปรียบเทียบปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขในปริชญาอื่น ๆ กับพุทธปริชญา

ในการศึกษาปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขตามธรรมชาติของพุทธปริชญาข้างต้น เราได้พบทั้ง ข้อแตกต่างและความคล้ายคลึงกันบางประการ เมื่อเปรียบเทียบปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขในปริชญาอื่น ๆ กับพุทธปริชญา ดังต่อไปนี้

๔.๖.๑ สุขนิยมกับพุทธปริชญา เนื่องจากปริชญาสุขนิยมกับพุทธปริชญาถือปฏิบัติต่างกัน ธรรมชาติของความสุขและปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขในปริชญาทั้งสองจึงต่างกันด้วย สุขนิยมไม่เชื่อ เรื่องชีวิตหลังตาย การดำเนินชีวิตจึงยึดเอาความสุขเป็นหลัก (ความสุขตามธรรมชาติของสุขนิยม หมายถึงความสุขทางผัสสะ ซึ่งเทียบได้กับระดับกามสุขในพุทธปริชญา) สุขนิยมสอนว่า ความสุข เป็นสิ่งดีที่สุดและเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาของมนุษย์ทุกคน เพราะฉะนั้นปฏิบัติใด ๆ ที่นำไปสู่ความสุข จึงถือว่าเป็นสิ่งดีและถูกต้อง ในแง่นี้ความสุขกับจริยธรรมจึงเป็นสิ่งเดียวกัน ส่วนธรรมชาติของ พุทธปริชญานั้น แม้จะมีลักษณะเป็นสุขนิยมในแง่ที่ยอมรับความสุขระดับกามสุข แต่ก็มิได้ถือว่า ความสุข ระดับนี้เป็นสิ่งดีสูงสุด ทั้งนี้เพราะพุทธปริชญาเชื่อเรื่องชีวิตหลังตาย และการเวียนว่ายตายเกิดใน วัฏสงสารตามหลักกรรม ความสุขระดับสูงสุดตามธรรมชาติของพุทธปริชญาจะต้องเป็นความสุขที่พ้น จากวัฏสงสารตามหลักกรรม ความสุขระดับกามสุขจึงมิใช่ความสุขระดับสูงสุดเพราะยังต้องเวียน วายอยู่ในวัฏสงสาร ดังนั้นแม้พุทธปริชญาจะยอมรับความสุขระดับกามสุข และแสดงปฏิบัติเพื่อ เข้าถึงความสุขระดับนี้ไว้ด้วย แต่ก็มิได้สอนให้มนุษย์ยึดติดตั้งที่ลัทธิสุขนิยมสอน พุทธปริชญาได้เสนอ ความสุขระดับที่สูงกว่า ซึ่งได้แก่ระดับฉานสุขและนิพพานสุข และได้แสดงปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุข ทั้งสองระดับไว้ด้วย ดังได้กล่าวถึงมาแล้ว

๔.๖.๒ ปัญญานิยมกับพุทธปริชญา แม้ปัญญานิยมกับพุทธปริชญาจะถือปฏิบัติเหมือนกันในแง่ที่เชื่อเรื่องชีวิตหลังตาย และมีธรรมชาติเกี่ยวกับความสุขคล้ายคลึงกัน ในแง่ที่ไม่ถือว่าความสุขทาง ผัสสะหรือกามสุขเป็นสิ่งดีสูงสุดของมนุษย์ แต่ก็มีความแตกต่างกันในแง่ที่ว่า ปัญญาญานิยมเน้นถือว่าความ

สุขที่แท้จริงคือ การเข้าถึงโลกของแบบ (World of Ideas) และโลกของแบบดังกล่าวมีลักษณะ เป็นวัตถุวิสัย (objective) ส่วนพุทธปรัชญาถือว่าความสุขที่แท้จริงได้แก่การเข้าถึงนิพพาน และนิพพานตามธรรมชาติของพุทธปรัชญามีลักษณะเป็นอัตวิสัย (subjective) ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ นอกจากนี้การอธิบายปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขของปัญญานิยมกับพุทธปรัชญาต่างกันอีกด้วย กล่าวคือ ปัญญานิยมมิได้แสดงปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขคือ โลกของแบบไว้อย่างละเอียด และชัดเจน เพียงแต่บอกว่า เมื่อมนุษย์ละความสุขทางผัสสะ หันมาประกอบกิจกรรมทางปัญญาด้วยการใช้เหตุผลไตร่ตรองหาความจริง ก็จะสามารถเข้าถึงความสุขคือ โลกของแบบ ได้ ส่วนพุทธปรัชญาได้แสดงปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุข คือนิพพานไว้อย่างละเอียดและชัดเจน ดังได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อ "ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานสุข"

๔.๖.๓ พระเวทกับพุทธปรัชญา ความสุขในธรรมชาติของปรัชญาพระเวท คือ การได้ไปเกิดในสวรรค์ ส่วนพุทธปรัชญาแสดงความสุขที่สูงกว่าระดับสวรรค์ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนุพุทธิกถา ๕ อันหมายถึง ธรรมเทศนาที่แสดงเนื้อความลุ่มลึกลงไปโดยลำดับ เพื่อขัดเกลาอัธยาศัยของผู้ฟังให้ประณีตขึ้นไปเป็นชั้น ๆ จนพร้อมที่จะทำความเข้าใจในธรรม ส่วนปรมัตถ์ อนุพุทธิกถา ๕ นี้ได้แก่^๑

๑. ทานกถา - เรื่องทาน กล่าวถึงการให้ การเสียสละ เพื่อแม่ แบ่งปันช่วยเหลือกัน
๒. สีลกถา - เรื่องศีล กล่าวถึงความประพฤติที่ถูกต้อง ดีงาม
๓. สักกกถา - เรื่องสวรรค์ กล่าวถึงความสุขความเจริญ และผลที่น่าปรารถนา อันเป็นส่วนดีของกามที่จะพึงเข้าถึง เมื่อได้ประพฤติดีงาม ตามหลักธรรมสองข้อข้างต้น
๔. กามาทีนวกถา - เรื่องโทษแห่งกาม กล่าวถึงส่วนเสีย ข้อบกพร่องของกาม พร้อมทั้งผลร้ายที่สืบเนื่องมาจากกาม อันไม่ควรหลงใหลหมกมุ่นมีวเมา จนถึงรู้จักที่จะหน่ายถอนตนออกได้

^๑ สุต. ที. สี. ๔/๒๓๗/๒๐๔.

~~๕. เนกขัมมามาณิสังสกถา - เรื่องอาณิสังสแห่งความออกจากกาม - กล่าวถึงผล~~

ดีของการไม่หมกมุ่น เพลิดเพลินอยู่ในกาม และให้มิดินที่แสดงถึงความดีงามและความสุขอันสงบที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น

จะเห็นได้ว่า ตามพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา ความสุขระดับสวรรค์ มิได้เป็นสิ่งดีสูงสุดของมนุษย์ ดังที่ปรัชญาพระเวทสอน

นอกจากนี้ปฏิบัติในการเข้าถึงความสุขของปรัชญาพระเวทกับพุทธปรัชญา ยังแตกต่างกันอีกด้วย กล่าวคือตามพระคัมภีร์แห่งปรัชญาพระเวท บุคคลจะเข้าถึงความสุขคือสวรรค์ได้นั้นจะต้องประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับคำสอนแห่งคัมภีร์พระเวท เช่น การประกอบพิธีบูชาอัญญ เป็นต้น ส่วนการดำเนินปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขระดับสวรรค์ ตามพระคัมภีร์แห่งพุทธปรัชญานั้นอยู่ในชั้นทานและศีล กล่าวคือบุคคลที่ปรารถนาความสุขระดับสวรรค์ เมื่อบำเพ็ญทานและรักษาศีล ก็จะสามารถไปเกิดในสวรรค์ได้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว สำหรับการประกอบพิธีบูชาอัญญซึ่งต้องคร่ำครีตสัตว์เป็นจำนวนมากนั้น พุทธปรัชญาถือว่าเป็นการประทุษร้ายศีล ไม่ถือว่าเป็นการประกอบกุศลกรรม ดังนั้นปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขของปรัชญาพระเวทกับพุทธปรัชญาจึงต่างกัน

๕.๖.๔ อุปนิษิตกับพุทธปรัชญา ความสุขตามพระคัมภีร์แห่งปรัชญาอุปนิษิต คือ การบรรลุโมกษะ ซึ่งได้แก่ การรู้จักพรหมันและเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมัน บุคคลจะเข้าถึงความสุขดังกล่าวได้จะต้องดำเนินปฏิบัติคือ ต้องละกิเลส ผีภักดีควบคุมตนเอง หาความรู้ โดยการศึกษาคัมภีร์อุปนิษิต จนมีความเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นการเห็นด้วยใจ มีความเข้าใจเกี่ยวกับอาตมันและพรหมัน ความรู้นี้ต้องอาศัยการฝึกสมาธิที่เรียกว่า นิธิธยาสนะ^๑ อันเป็นสมาธิขั้นสูงสุด การดำเนินตามปฏิบัติดังกล่าวจะทำให้บุคคลสามารถเข้าถึงความสุขสูงสุดคือ ความเป็นเอกภาพกับพรหมันได้ ความสุขในพระคัมภีร์ของปรัชญาอุปนิษิต เมื่อเทียบกับพระคัมภีร์ของ

^๑ เอ็ม. ศิริยัณนะ, ปรัชญาอินเดียน, แปลโดย วิจิตร เกตุวิชัย,

ปรัชญาอุปนิษัท เมื่อเทียบกับทรรศนะของพุทธปรัชญา ถือว่าเป็นประสบการณ์ที่ยังไม่ถึงที่สุดเพราะ ยังคิดยึดติดคือพรหมัน ซึ่งแม้จะสูงกว่าความสุขระดับสวรรค์ แต่พุทธปรัชญาก็ถือว่าพรหมันหรือ พรหม เป็นภูมิหนึ่งที่สามารถได้ตามหลักกรรม จึงยังมีใช้ความสุขที่แท้จริง ความสุขที่แท้จริงตาม ทรรศนะของพุทธปรัชญานั้นจะต้องอยู่เหนือหลักกรรม ไม่ว่าจะ เป็นกรรมดี หรือกรรมชั่ว จึง เป็น ความสุขที่สูงกว่าระดับสวรรค์และพรหม

๔.๖.๕ จารวากและครูทั้งหกกับพุทธปรัชญา เนื่องจากปรัชญาจารวาก มีอภิปรัชญา ที่คล้ายคลึงกับอภิปรัชญาของสุขนิยม กล่าวคือ ไม่เชื่อเรื่องชีวิตหลังตาย ทรรศนะเรื่องความสุข ของปรัชญาจารวากจึงออกมาในลักษณะของสุขนิยมคือ ถือว่าความสุขเป็นสิ่งดีสูงสุดของมนุษย์ และในการดำเนินชีวิตก็ยึดความสุขเป็นหลัก

สำหรับครูทั้งหกนั้น ปรากฏว่ามีนิครนถ์ นาฏบุตรท่านเดียวเท่านั้น ที่ได้แสดงทรรศนะ เรื่องความสุขไว้ ส่วนอีกห้าท่านไม่ปรากฏว่าได้แสดงทรรศนะเรื่องความสุขแต่อย่างใด จาก การศึกษาทรรศนะทางปรัชญาของ เมธีทั้งห้าท่านพอจะอนุมานได้ว่า ท่านเหล่านี้มีทรรศนะเรื่อง ความสุขคล้ายคลึงกับทรรศนะของจารวากคือ ยึดความสุขเฉพาะหน้าเป็นหลักในการดำเนินชีวิต

ส่วนนิครนถ์ นาฏบุตรนั้น คำสอนของท่านบางแง่คล้ายคลึงกับคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น ทรรศนะเรื่องกรรม กล่าวคือ นิครนถ์มองเห็นกรรมเหมือนพระพุทธเจ้า แต่อธิบายต่างกัน นิครนถ์เรียกกรรมว่า ทัณตะ และแบ่งทัณตะออกเป็น ๓ อย่าง คือ กายทัณตะ วจีทัณตะ และ มโนทัณตะ และในทัณตะทั้ง ๓ นี้ นิครนถ์เน้นกายทัณตะว่ามีโทษมากกว่าในการทำบาปกรรม^๒ ส่วนพระพุทธเจ้าทรงแบ่งกรรมออกเป็น ๓ อย่างเช่นกันคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ทรงเน้นมโนกรรมว่า มีโทษมากกว่าในการทำบาปกรรม^๓ ดังพุทธพจน์ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอัน โทสะ ประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกขยอมไปตามบุคคลนั้น เพราะ ทุจริต ๓ อย่างนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น ... ถ้า บุคคลมีใจผ่องใส กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม สุขยอมไปตาม บุคคลนั้น เพราะสุจริต

^๑ พุทธทาสภิกขุ, วิธีแก้ปัญหาคบคริว (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๑๗), หน้า ๑๕๒

^๒ สุต. ม. ม. ๑๓/๖๓/๕๒-๕๓.

^๓ สุต. ม. ม. ๑๓/๖๔/๕๓-๕๔.

๓ อย่าง เหมือนเงามีปรกติไปตามฉะนั้น^๑

นอกจาก มองเห็นกรรม เหมือนกันแล้ว ยังมองเห็นความหลุดพ้นเหมือนกันอีกด้วย แต่กระนั้นก็อธิบายธรรมชาติของความหลุดพ้นต่างกัน นิครนถ์อธิบายความหลุดพ้นในลักษณะที่เป็นวัตถุวิสัย (objective) กล่าวคือเมื่อชิวะเข้าถึงความหลุดพ้นแล้วจะไปพำนักเสวยวิมุตติสุข ณ นิवासสถานของผู้บริสุทธิ์ เรียกว่า สุทธคิลา ส่วนพุทธปรัชญาอธิบายความหลุดพ้นในลักษณะที่เป็นอัตวิสัย (subjective) ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในบทที่ ๓ จึงไม่ขอนำมากล่าวซ้ำอีก

เกี่ยวกับปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขนั้น แม้นิครนถ์กับพระพุทธเจ้า จะเหมือนกัน ในแง่ที่ต่างก็เน้นที่การปฏิบัติ เป็นสำคัญ แต่วิธีปฏิบัติก็แตกต่างกัน กล่าวคือการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความหลุดพ้นของนิครนถ์นั้นมีลักษณะค่อนข้างไปทางสุดโต่ง (extreme) ได้แก่การทรมานตนให้ลำบากด้วยวิธีต่าง ๆ ที่เรียกว่า อัสติกิลมถนุโยค วิธีการดังกล่าวนี้พระพุทธเจ้าทรงติเตียนว่า เป็นความเห็นที่เอียงสุด ไม่อาจทำให้เข้าถึงความหลุดพ้นได้ เพราะพระองค์เองก็ทรงเคยปฏิบัติมาก่อน แต่ไม่สามารถเข้าถึงความหลุดพ้น จึงทรงเปลี่ยนมาดำเนินสายกลางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา และพระองค์ก็สามารถเข้าถึงความหลุดพ้นได้ในที่สุด

^๑ สุต. ข. ๕. ๒๔/๑๑/๑๓.